

BIBLE THUHMAIHRUAIPAWL
Le
BIBLE THU HREKKHAT SIMFIANGNAK

Timothy Sui Lian

Published
by
Biblical Literature Ministry
Copies 1000
2023

A SUNG UM THUPAWL

CABU THUHMAIHRUAI-----	5
SEMTIRNAK-----	6
SUAHLANNAK-----	8
PUITHIAM HNAṬUAN-----	10
MIPUM SIARNAK-----	12
DĀN PEKSALNAK-----	14
JOSHUA-----	16
LAIRELTU-----	18
RUTH-----	20
1 SAMUEL-----	22
2 SAMUEL-----	24
1 SIANGPAHRANG-----	26
2 SIANGPAHRANG-----	28
1 SAN SIARNAK-----	30
2 SAN SIARNAK-----	32
EZRA -----	34
NEHEMIAH-----	36
ESTHER-----	38
JOB-----	40
SAM-----	42
THUFIM-----	45
THUSIMTU-----	47
SOLOMON HLA-----	49
ISAIAH-----	50
JEREMIAH-----	52

TAH HLA-----	54
EZEKIEL-----	56
DANIEL-----	58
HOSEA-----	60
JOEL-----	62
AMOS-----	64
OBADIAH-----	66
JONAH-----	68
MIKAH-----	70
NAHUM -----	72
HABAKKUK -----	74
ZEFANIAH-----	77
HAGGAI-----	79
ZEKARIAH-----	81
MALAKI-----	84

THUKHAM THAR

MATHAI-----	87
MARK -----	89
LUKE-----	91
JOHN-----	93
APOSTOLPAWLIH CANGVAIHNAK CABU-----	95
ROM-----	97
1 KORINTHMI-----	99
2 KORINTHMI-----	101
GALATIAMI-----	103
EFESAMI-----	105
FILIPIMI-----	107
KOLOSAMI-----	109
1 THESALONIKAMI-----	111
2 THESALONIKAMI-----	113
1TIMOTHY-----	115
2 TIMOTHY-----	117
TITA-----	119

FILEMON-----	121
HEBRU-----	123
JAMES-----	125
1 PETER-----	127
2 PETER-----	129
1 JOHN-----	131
2 JOHN-----	133
3 JOHN-----	135
JUDAS-----	137
THUPHUAN-----	139
BIBLE THU HREKKHAT SIMFIANGNAK-----	141

CABU THUHMAIHRUAI

Bible kan siar tikah kan siar mi cabu hi zo in a ngan, zo hnenah a ngan, ziangruangah a ngan, ziang tikah a ngan, khui hmun in a ngan, a ngan lai ih ram dinhmun le thilumdan tivek theihfiang lawngah a sung thu hi theih thei a si.

Kan Chin Standard Bible ih Bible cabu thuhmaihruai hi a famkim tawk zet ruangah, Bible bu tin ih thu hlawn ðhen tete thawn ka lakhawm. Cu lawng hman si loin, CSB ih Thu hrekkhat simfiangnak ti mi thawn cabu pakhat ah kan remkhawm. Bible siartu bawmtu a ðha a si ding ruangah a cabu in kan run suah.

Bible duhtu bawmtu ðha zet a si hrimhrim ding. Hi cabu hmangtu Pathian in thlawsuah lo pe hram seh.

Timothy Sui Lian Mang
Director
Bibles International Myanmar Society
Insein, Yangon
2023

SEMTIRNAK

A ngantu: Mosi

A huap sung cān: Sersiamnak ihsin B.C. 1876 tiang hrawng

Ngan kum: B.C. 1400 laifang hrawng

Bible cabu hmaisabik a si vekin, Semtirnak ah hin thil hramthāwknak tampi ngan a si. Asinan a thupibik hramthāwknak cu Pathian in tlennak khua a khan mi hi a si. Bung 1-2 ah Pathian in lei parah a uknak a dñ. Amah aiawhin leilung an uk thei nak dingah amah bāngpi milai a sersiam. Asinan bung 3 ah milai hmaisabik, Adam le Evi in Pathian doral Setan dung an rak thlun. Anmah Sersiamtu an do, an sualnak cu milai hrin hnenah a darhsuak ih, tuarnak rapthlak a thlĕn. Bung 4-11 ah soal ih a thlĕn mi, leilung pumhuap tilik thu telin, siatnak hmaisai lam thu hrekkhat ngan a si.

Bung 12 in Pathian in Adam le Evi hnenih a rak pek mi thutiamkam a tlamtlinnak dingih Pathian tidān a tarlang. Setan nāmthla dingah, milai tlen dingah le amah lamih milai tungdingsal dingah Pathian in Evi-ih tesinfa a hman ding thu a rel (3:15). Mi pakhat, Abraham cu a siahlawh ah a hril ih, a hnenah thutiamkam tlangpi pathum a tuah. A pakhatnak ah Pathian in tesinfa tampi a pe ding. A pahnihnak ah, an cĕnnak dingah Kanaan ram a pe hai ding. A netabikah anmai zarah le an tesinfa mihleice zarah leilung mi zaten a thlawsuah ding. Semtirnak sungih a tāng lai mi thuanthupawl in cuih thutiamkampawl cu nuamte tein an langter vivo.

Dawnkhamtu tampi karlak le Abraham le a tesinfa pawlih sualnak karlakpawl hmanah, Pathian in a ṭawngkam cu khawruahharzain a kilhim. Cutiuh thil a feh rero laiah, Pathian in anmah cu zirnak thupi a si mi — rinnak a ṭulzia, mah le mah parah si loin, Pathian parih ṭumawkdān ding pawl tla a zirh hai. Semtirnak cernak lamah cun Abraham-ih tesinfa pawl cu mipum 70 an si. Anmah cu Izip ram ih an um laiah an lakih mi pakhat Joseph in mangtam rapthlak ihsin mipi a run. Cuih thil cang mipawl cun Pathian in a thutiamkampawl cu famkim zetin a tlamtlingter thei ih, a tlamtlingter thluh ding ti an langter.

Semtirnak cabu hi Abraham-ih tesinfapawl hnenih ngan mi a si. Annih cu Israel-mi tiih kawh an si ih, Kanaan la dingin an timtuahaw. Hi cabu hmangin, a thutiamkampawl lamih an zumnak ðhangter dingin le kawh an sinak kai hnget dingin Pathian in a tumtah. Semtirnak cabu hin san hmuahhmuah ih Pathian-ih minungpawl hnenah thu a sim. Hi cabu hin kan sualnak parih Pathian zangfahnak a luanliamzia a phuanglang. Cuihtlunah Semtirnak cabu hin amah Pathian kan rinsan asile, amai khawkhan mi tlennak ih kanmai lam ðuanvo khal hlěnsuak ko titheinak in pe ti khal in zirh.

Thu Hlâwm ðhen

- I. Leitlun Mi Hmuahhmuah Pathian ih a Pehtlaihnak (1:1-11:26)
- II. Abraham le a tesinfapawl Pathian ih a pehtlaihnak, cumi hmangin milai thawi an pehtlaihawknak a tungdingsal ding (11:27-50:26)

A ngantu: Mosi

A huap sung cān: B.C. 1446 hrawng

Ngan kum: B.C. 1446 le 1400 karlak

Semtirnak thuanthu ih thil cang mi netabik pawl le Suahlannak ih thil cang mi hmaisabik pawl karlak hi kum 400 hrawng a rei. Himi tikcucān sungah Pathian in Abraham-ih tesinfapawl karhzaiter dingin a thutiamkam a rak kilhim. Israel-mipawl cu Izip ah miphun tumpi ah an rak cang. Anmahpawl Kanaan ram peknak ding thutiamkam tlamtinternak ding Pathian hrangah cān a ra thleng. Asinan thubuai tumpi pakhat a rak um. Israel-mipawl cu Izip-mipawl le an siangpahrang hrohrang zet, Faro-ih sál an si. Suahlannak cabu in Izip ihsin anmah hruaisuak ding le Kanaan zin ih a hruai hai dān Pathian ih hnaṭuan thuanthu maksak a rêl. Hih cabu hin Pathian in Israel thawi pehzāwmawknak hleice neih a tum thu a simfiang fawn.

Bung 1-18 in Israel-mipawl runsuahnak thu a rêl. A hmaisabikah Pathian in Israel hruaitu si dingah Mosi a humhim ih a timlam. Cun hremnak phun hra thawn Izip hrem dingin Pathian in Mosi a hman. Hremnak netabikah Pathian in Izip-mipawlih fatir a that, asinan Israel-mipawl cu a zuah hai. Israel-mipawl cu tuu fa no raithawinak thisen in humhim an si. Israel-mipawl an pawhsuak tikah, Izip-mipawl hnen ihsin anmah runsuak dingah Pathian in Tipi Sen a ṭhencat.

Bung 19-40 ah Israel-mipawl in Sinai ih an tawnteh mi ngan a si. Hi tawkah Jehovah in a ropitnak le “puithiam miphun” dinhmun ih rawng an bawlnak ding Israel-mipawl hrangih a thil tum khal a puanglang (19:6). Anih in cuih miphun thawn zangfahnak ih khat in thukham a tuah. Cumi in a dānpawl parih thulunnak a phût. Asinan cumi in anmah lakih Pathian cencilhnak hamṭhatnak a pe fawn. Biakbûk ah anih cu a cêng ding. Sikhalsehla hi Biakbûk sak an thăwk hlanah mi senpi in thil sual an tuah. Milem an bia, cutin Pathian in thihnak in anmah lakih mi tampi a hrem. Cun Biakbûk an sak ih, Pathian in Israel-mipawl a ngaidam hai, cule Biakbûk parah a ropitnak a rung ṭum.

Jesu Khrih ih runsuah kan sidān cu Suahlannak cabu ah a thlām kan hmu. Anih cun Setan sāl ihsin in runsuak. Himi in kan aiawh dingih Jesu-ih thisen luannak a huaptel. Thulungten amah kan rian ih, kan aipuang ih, leitlun ah a ropitnak kan lāngternak dingah, Khrih in in zalenter a si. Israel-mipawl vekin, Khristianpawl cu “rawngbawl dingih rundam” kan si.

Thu Hlāwm Ṭhen

- I. Izip ihsin le harsatnak dang pawl ihsin Pathian in Israel a runsuak
(bung 1-18)
- II. Pathian in Israel kha amah thawn pehtlaihawknak thar ah a hruai
(bung 19-40)

PUITHIAM HNAṬUANNAK

A ngantu: Mosi

A huap sung cān: B.C. 1445 hrawng

Ngan kum: B.C. 1445 hrawng

Pathian in amai “Puithiam miphun” si dingah Israel a hril. Leitlun miphunpawl lakah miphun thianghlim pakhat vekih nung dingah Pathian in anmah a rak hril (Suah 19:6). Suahlannak cabu neta lamin cuih thu in sim thawk, asinan Puithiam Hnaṭuannak cabu in cuih thu cu kimcāng sinsinin a rēl. Hih cabu sungah “thianghlimnak” ṭawngfāngpawl vei 150 lêng lo a lang. Thianghlimnak cu thiarfihlimawknak tinak a si, a hleicein nuncan ṭha lo lak ih si thiarfihlimawknak a rel duh. Pathian in Israel-mipawl in amai thianghlimnak an langter ding a duh. Hih hmuitin mi thleng thei dingin Puithiam Hnaṭuannak cabu hi cipciar zetih zohṭhim dingah anmah a pe.

Puithiam Hnaṭuannak cabu hi a tlangpiin thu hlāwm pahnih ah then a si. Bung 1-10 in raithawinak hmangin a thianghlim mi Pathian cu ziangtin kan pan ding ti thu a rēl. Himi bungpawl in Biakbūk ah Israel-mipawl ih an hlān ding mi raithawinak thuhla tampi in sim. A sual mi minungpawl in raithawinak hmangin a thianghlim mi Pathian thawn pehzāwmawknak ziangtin an nei thei ih, an neipeh vivo thei ding ti kha hmuhsaknak hmangin in sim. Himi bungpawl in puithiampawlih covo khal an simfiang fawn. An raithawinakpawl tla pawmsak an si thei nak dingah milai in a tling mi aiawhtu an ṭul ti khal himi simfiangnakpawl in in rak hmuh. Riahsiatumzain, Pathian in puithiam hmaisabik pahnih Nadab le Abihu te cu a rak that, ziangtaile Pathian ih thu a rak pek hai mi tidān ding pawl kha annih in an rak thlun lo.

Bung 11-27 in a thianghlim mi Pathian hmaiah ziangtin nun thiangan kan nung thei ding ti an simfiang. Hi tawkih dānpawl hin ziangtin Israel-mipawl in Pathian-ih thianhlimnak an langter ding ti an langfiangter. Himi dānpawl lakih hrekkhat, a hleicein thiannak le thianlonak dānpawl in (bung 11-15), hmuhsaknakpawl hmangin thianhlimdan ding an zirh. A dang dān tam tak pawl in sual ihsin an nuncan kilhim dingah Israel-mipawl a bawm. Cupawl in hibang innsungsang thu, innhnen thu, nunau le mipa sinak thu, hnaṭuan thu

le hnipuan thu ih ni tin nundān ding tampi an rêl. Bung 16 hi bung thupi zet a si ih, Sualkhuhthawinak Ni a tarlang.

Mosi in Puithiam Hnатуannak cabu a ngan ihsi thăwkin thil umdān nasa zetin a rak thlengaw. Asinan hi cabu ih in zirh mi cu tuihni ih kan nunpi dingah a tāng lai thocho. Hi cabu hin Jesu Khrih cu sual hrangih raithawinak famkim le Pathian hnenih in hruaitu puithiam tlamtling a sinak a sawhkhiih. Ziangti vekin zumtupawl in kan nun tinkim ah thianghlimnak kan dawī a ʔul ti khal a fiangter fawn. Apostol Peter ih a ngan vekin, amah Pathian a thianhlim ruangah thianghlim ve dingin Pathian in in duh a si (1Pe 1:16).

Thu Hlāwm ʔhen

- I. Thawinak hmangih a thianghlim mi Pathian pandān (bung 1-10)
- II. A thianghlim mi Pathian hmaiah nun thianghlim ih nundān (bung 11-27)

MIPUM SIARNAK

A ngantu: Mosi

A huap sung cān: B.C. 1445-1406 hrawng
Ngan kum: B.C. 1406 hrawng

Semtirnak, Suahlannak le Puithiam Hnatuannak cabupawl ah thutiamkampawl, thilmakpawl le Dānpawl tampi an um. Cuih cabupawl cun Israel in Kanaan ram an lak ding le Bawipaih puithiam miphun vekih dīn an si ding cu an hei cuan. Asinan Mipum Siarnak sungih thuanthupawl hin casiartu bei a dāwngter zet. Beidāwnnak cu Pathian lamah si loin, Israel-mipawl lamah a si. Bawipa in khawruahharzain Izip ihsin a runsuah haizia le ramṭhing ih a kilkhawi haizia cu Israel-mipawl in an rak hmu. Sinai Tlang parih a lāngter mi a thianhlimnak le a zangfahnak khal an rak hmu. Asinan a thutiamkampawl parih tuahsuak ding cān a thlen tikah, zumlonak in dung an sīp. Curuangah Israel-mipawl cu ramṭhing ih kum 40 sung an vahvaih cān ih thi dingin hrem an si.

Mipum Siarnak bung hmaisā pahra pawl in ruahsannak thu an sim. Mosi in ralkap mipum a siar hai ih, ral doawknak hrang timlannak ding a tuah. Israel hotupawl in Biakbūk hrangah siang zetin thawhhlawm an pe. Mipi in Suahlannak kha puai thawn cīn ringring nak an tuah. Pathian in in umpi ding ti zumnak thawn Sinai ihsin an pāwk.

Asinan zamrang zetin buainak a suak: “mipi an phunzai” (11:1). Cumi cu hi cabu luahkhattu hēlnak pahra thāwkknak a si. A pipa bik cu bung 13 le 14 ih thil cang mi kha a si. Thlingthlatu hleihnih pawl in Kanaan ram an va zoh. Annih in ram cu thei rah an ṭha zetzet, asinan a cak zetzet mi ral thawn a khat tiah thawng an thān. Mipi an tha a nau ih, Bawipa in anmah nehnak a pe hai ding, ti an zum lo. Pathian in an parah thuthennak a phuang: tiamkām mi ram lut dingah kum 40 sung an hngah tengteng a ṭul. Cuti cingin ruahsannak a tāng lai thotho. Bung 15 ah Pathian in dān thar a pe hai ih, cuih dān thar ihsin Israel-mipawl in Kanaan ram an la ding, ti a fiang. Bung 22-24 in Pathian in Balaam-ih camsiatnakpawl malsawmnak ih a canter thu in sim. Asinan a tlangpithuin kum 40 sung hi cu helnak le thihnak in a khat. Cumi ah Pathian ruat mi hruaitupawlih hēlnak a tel. Bung 26 ah thlengawknak kan hmu. Hi tawkah Pathian in san hnihnak pawl timlam a thāwk. Annih in an ralkap mipum an siar lala. Ram tiam thu

thawn pehparawin dān tamsin an dāwng. Bung 31 ah Midia-mipawl an neh tikah an tha a tho.

Hih thil cang mi hmuahhmuah ah, zumlonak hi atthlak le siatnak a si thu kan hmu. Asinan Bawipa cu ziang tluk fim le huham i khat hotu a si ti kan hmu sinsin. A hmaisaaah a lamzin theithiam lo khal nungna, a duhdān hlěnsuak dingin titheinak in pe dingah amah cu kan rinsan thei a si.

Thu Hlâwm Ṭhen

- I. A mipawl khaikhawmnak hmangin hohatu a sinak Pathian in a langter (1:1-10:10)
- II. Dodaltu nehnak hmangin hohatu a sinak Pathian in a langter (10:11-25:18)
- III. A liam cia mi thilumdān zirhnak hmangin le hmai lam hrangih a mipawl timlamnak hmangin hohatu a sinak Pathian in a langter (26:1-36:13)

DĀN PEKSALNAK

A ngantu: Mosi

A huap sung cān: B.C. 1445-1406 hrawng
Ngan kum: B.C. 1406 hrawng

Hi cabu hin Suahlannak, Puithiam Hnaṭuannak le Mipum Siarnak sungih ngan zo mi Jehovah-ih Dānpawl tampi a nawlhsal. Cuihtlunah zin phunphunin a pek cia mi danpawl cu a bêt. Kanaan ram ih nundān thar ih nunnak ah Pathian Dān hmandān ding Dān Peksalnak cabu ah kan hmu. Ṭhimnakah, ziangtin an inn an sak ding (22:8) ti le, ziangtin an ló an let ding (25:4) ti mi thu zirhnak tla a um.

Cuihhleiah Dān Peksalnak ih dānpawl cu mi senpi hnenih Mosi in thu a rak sim mipawl lakih thu hrekkhat an si. Amai thihnak ding hrang a timlam rero. Cuih san minung nautadeuh pawl in Kanaan an lak ding le amai thih hnuah rinumteih Pathian an rěn ding kha Mosi in a duh tuk lawmmam. Curuangah Dān Peksalnak ah dānpawl a tam vekin, ralrin peknak le thapeknak khal a tam. A thupibikin Mosi in an thinlung thuhla Israel-mipawl hnenah khohkhah zetin a sim. Jehovah hnenah le a thukham lakah pumpak ih an pekawk cio ding a duh. Thinlung in Bawipa duhdawt cio dingin (6:5) le ṭihzah cio dingin (5:29) Israel-mipawl a ngen hai.

Dān Peksalnak hin thuhlâwm pali a nei. Bung 1-4 sungah, Mosi in Israel thuanthu a nawlhkirsal. Pathian zangfahnnak le an hrangih a hnaṭuan ropi pawl tla cu mi senpi a theihtersal. A takih mirinum an si thei nak dingah anmah kha thapek a duh. Bung 5-26 sungah dān tamsawn an tel. Dān hrampi in a thăwk ih (bung 5-11), dān cipciar ah a ṭhawn (bung 12-26). Cun bung 27-30 pawl in Israel-ih duhhrilnak rahsuahpawl kan hmu. Thulunnak in malsawm a hring ding ih, thulunlonak in camsiatnak a hring ding. Jehovah duhdawt le a thulun ruangih nunnak hril sawn dingin Mosi in mi senpi a ngen (30:19-20). A netnakah bung 31-34 pawl ah Mosi-ih a netabik cangvaihnak le thusimpawl ngan a si. A thih hlanah, Mosi in Israel hruaitu thar dingah Joshua a ruat. Cule Israel-mipawl cu Kanaan la dingin an tiar thlang.

Dān Peksalnak cu Khristian hrangah a thupi tuk. Apostol Paul in Korinth kawhhran zirh dingah Dān Peksalnak sungih dān hi a rak hman (1Ko 9:8-11). Apostol Peter in Jesu cu Dān Peksalnak 18 sungih Pathian thutiamkam profet ropi a si a rak ti (Apo 3:22-23).

Jesu amah rori in Setan sualfawrhna a donak ah hi cabu sungih thu a phunphun a rak hmang (Mat 4:1-11). Thinlung zateih Pathian duhdawt ding thu Dān Peksalna 6:5 ih thupek ropibik kha Jesu in a rak zirh fawn (Mat 22:37-38).

Thu Hlāwm Ṭhen

- I. Mosi in Israel thuanthu a thlirsal (bung 1-4)
- II. Mosi in Pathian Dān a phuangsalsal (bung 5-26)
- III. Mosi in Israel duhhrilnak rahpawl a simfiang: thulunna in malsawm a keng ih, thulunlonak in camsiatnak a keng (bung 27-30)
- IV. Mosi-ih cangvaihnak le ṭawngkam netabik pawl (bung 31-34)

JOSHUA

A ngantu: Joshua

Ngan kum: B.C. 1400-1370 hrawng

Hi cabu sung thu a tambik cu Joshua ih ngan mi a si (24:26). A sung thupawl hi mit rori ih hmutu in a dam laiuh a ngan mi a si (5:1, 6). A neta lamih Joshua thihnak thu (24:29-31) ngantu hi Joshua si lo khal sehla, Thlarau Thianghlim in a kaihrui. Joshua cabu hi Pathian ih thawtkhum mi thuanthu a si ih, hi cabu hin Pathian cu ziang tlukin a thutiamkam parah a rinum ih, Israel hnenih Kanaan ram a pekdan a phuanglang (21:43-45; 23:5, 10).

Hi cabu in vawi 30 hnak tam Israel hnenah Pathian in ram a “pe” ti le an kut ah Israel doralpawl a “pe” ti a rel. Ram an “nei” ti le ram luahtupawl an “dawisuak” ti ɬawngfǎng hi vawi 30 hnak tam a lang. “Ro” ti le “ro co” ti ɬawngfǎng (vawi 50 hnak tam) khal hin hi ram cu Israel hnenih Bawipaih thilpek a si ti a rel uar. Thilmak tampi hmang khalin Pathian in Israel a bawm (bung 3; 6; 10; 24:12). Pathian-ih cǎngvaihnakpawl hmuahhmuah hin Israel cu zianghman tuah loin a to men a si a tinak a si lo. Pathian in nehnak a pe hai (5:13-15), asinan cuh nehnak cu hruaitu Joshua hmangin a cangter.

Israel-mipawl cu cak le ralɬa ih um ding an si (1:6-7, 9, 18; 10:25; 23:6), Pathian ih a sim mi hmuahhmuah cu zum le thlun tengteng ding an si (4:8; 10:40; 11:15; 14:5), cule Bawipa hnen lawngih rinum ding an si (22:5; 23:11; 24:14-15). Mi hrekkhat in Pathian in ziangruangah Israel-mipawl kha Kanaan-mipawl that thluh dingin a fial ti an theithiam lo. Pathian in an sualralnak cu thuthennak a phu a si a ti tikah, bulpâk le miphunpawl dāntat cu amah Pathian thuthu a si (Sem 15:16). Kanaan-mipawl an thahfai lo asile, a mipawl cu an sualnak le an milem biaknak in an bawrhhlawhter ding ti khal Pathian in a thei (Suah 23:32-33; Dnp 7:1-5, 16; 20:17-18). An thahfai lo ruangah cuvek cekciin a rung cang (Laireltupawl cabu zoh aw).

Israel-mipawl in Kanaan-mipawlih sualnak le milem biaknak an thlun tikah, Pathian in dān a tat hai (Jos 23:12-13; 2Sp 17:15-18). Israel-mipawl cu Jehovah-ih dāntatnak hmanrua an si tengteng ding a si, cuti asile annih cun sual thuhla ah Pathian thinlung an theithiamin an ɬawmpi ding a si. Joshua cabu cu a tlangpiin then li ih then theih a si: Israel Kanaan ah a lut (bung 1-5), Kanaan nehnak (bung 6-12), Kanaan ram zemawknak (bung 13-21) le Jehovah thawi a thukham titharsalnak (bung 22-24) tiin.

Pathian in Israel a tiamkam mi ram a pek tikah Israel parih Pathian a rinumzia Joshua cabu in a langter. Laireltu cabu in Pathian hnenah Israel a rinum le rinum lo a langter ding.

Thu Hlâwm Ṭhen

- I. Kanaan ah Israel an Lut (bung 1-5)
- II. Israel in Kanaan a Neh (bung 6-12)
- III. Israel in Kanaan ram a ṭhen (bung 13-21)
- IV. Israel in Bawipa thawi a thukham a titharsal (bung 22-24)

LAIRELTUPAWL

A ngantu: Theih a si lo

A huap sung cān: B.C. 1360-1085 hrawng

Ngan kum: B.C. 1000 hrawng

Hi cabu hin Joshua le siangpahrangpawl karlak (B.C. 1360-1050 hrawng) tikcucān sung a huap. Hih cān sungih Israel hotupawl cu “Laireltupawl” tiih kawh an si. Ziangruangahtile annihpawl hi siangpahrangpawl um hlanih Israel hotu dingih Pathian ih a dīnsuah mi an si. Annihpawl hi lairelnak hna lawng tuan an si lo ih, ralkappawl hotu khal an si. Annihpawl cu Israel ramhnen pakhat khat in Israel an nehsawh tikah runsuaktu dingih Pathian ruat mi an si. Siangpahrangpawl vekin a sangsāngten Israel ram pumpi ah lai an rel ve lo. Israel ram ah tum khat ah hmun dangdangah laireltu dangdang an um cān khal a um. An ramhnen miphun dang pawl in Israel an palbēt leuhleuh theu, cucu Pathian in Israel nunsimnak ih a rak hman mi a si.

Israel-mipawl in Pathian an phatsan leuhleuh ih, pathian dang pawl an rak thlun ruangah Pathian in nun a rak sim theu hai. Hi cabu hin Israel-mipawl in Kanaan-mipawl an bāng deuhdeuh nak ruangih an tluksiat sinsin nak thu a rel. Bung 1-nak ah, Israel hnāmpawl in an ram ihsin Kanaan-mipawl an dawisuak thei lo thu kan hmu. Bung 2:1-10 sungah Israel-mipawlih thulunlonak le cāwkpawlh nun ruangih Pathian a lungawi lo thu kan hmu. Hi cabu tuansuak ah Israel-mipawlih nundān cu hibang tukin a si: (1) Pathian mithmuh ih thil tha lo tuahnak (3:7), (2) Pathian hremnak (3:8), (3) Pathian an kawhnak (3:9a), (4) Pathian runsuahnak (3:9b) le (5) Ram daihnak (3:11). Hi thupawl hi 2:11-17 sung khalah tawi famkim zetin a lang ih, hi cabu sungah kan hmusal leuhleuh. Bung 3:7-16:31 sungah laireltupawlih thuhla kan hmu.

Laireltupawl san sungih thil cang mi tampi lak ihsin thuanthu pawimawh zet pahnih cu hi cabu netnakah ngan an si (bung 17-18 le 19-21). Pathian an ngaihthah ih, “Mi kip in anmai mit ih dik an ti mi vekin an tuah,” (17:6; 21:25) ruangah, Kanaan-mipawl vekin Israel-mipawl cu ziang tluk rangin an hlothlau ti cu hi thuanthu pahnih hin in sim. Thuhtentu tamsawn cu mipi hnakin an tha ce cuang lo. Hi cabu-ih thupi cu minungpawl an rinum lo lai khalih Pathian rinumnak a si.

Thu Hlâwm Then

- I. Thuhmaihruai (1:1-3:6)
  - A. Israel harsatnak an tawnnak sǎnpawl (1:1-2:5)
  - B. Cǎn dangdangih harsatnak umtuzia (2:6-3:6)
- II. Thutlangpi hlawm then (3:7-16:31)
  - A. Kushan-rishathaim (Mesopotamia) le Othniel (3:7-11)
  - B. Eglon (Moab) le Ehud (3:12-31)
  - C. Jabin (Kanaan-mi) le Deborah le Barak (4:1-5:31)
  - D. Midian-mipawl le Gideon (6:1-9:57)
  - E. Ammon-mipawl le Jefthah (10:1-12:15)
  - F. Filistia-mipawl le Samson (13:1-16:31)
- III. Thutlangkawmnak (17:1-21:25)
  - A. Mikah le Dan-mipawl (17:1-18:31)
  - B. Sual le Benjamin-mipawl siatnak (19:1-21:25)

RUTH

A ngantu: Theih a si lo
A huap sung cǎn: Laireltupawl san
Ngan kum: B.C. 1000 hrawng

Hi cabu hmin cu hi thuanthu ih mipawimawh Ruth-ih hmin kha pek a si. Amah cu nuhmei, Naomi-ih mo, miphun dang nuhmei a si. Hi thuanthu cu laireltupawl san cān siat laifangih cang mi thu a si (1:1; Laireltupawl thuhmaihruai zoh aw). Hi thuanthu ih milaipawlih ziaza le nuncan pawl cu Laireltupawl cabu sungih milai ziaza le nuncan pawl thawn an bangaw lo zet. Ruth cabu in mirinum lo miphun lakah mirinum an um ti a langter. Cu hmuahhmuah tlunah, duhdawtnak le rinumnak neitupawl parah Pathian in amai duhdawtnak le rinumnak a langter.

Laireltupawl cabu sungah Hebru ṭawngfāng “chesed” (rinumnak) ti mi vei hnih lawng a lang. Sikhalsehla hi cabu sungah chesed (rinumnak) ti ṭawngfāng hi vei thum kan hmu ih (1:8; 2:20; 3:10), a ṭawngfāng ih a lānglonak hmun khalah rinumnak le duhdawtnak thuhla cu kan hmu tam zet (1:14, 16-17; 2:11; 3:14, 15). Cān harsa kan tawn tikah Pathian thinhengnak a si hmang tiin kan rak ruatsual ṭheu ti hi thuanthu hin a tarlang (1:13, 20-21). A cāncānah cun in thlawsuah thei nak ding le in hman thei nak ding in harnak a thlenter. Pathian in kawlawngnak (1:21) ihsin khahliamnak (2:14-18; 3:15-17; 4:9-17) ah Naomi le Ruth a hruai.

Hi thuanthu ih thil cang mi hmuahhmuah ih a lāngter mi cu Pathian kilkhawinak a si. Thupi dang pawimawh zet cu “sungkhat-laicin tlentu,” ti mi hi a si. Hi ṭawngfāng hi Hebru ṭawngfāng “goel” tiin vei 22 a lang ih, ṭulpawi lai ih sungkhat-laicin bawmtu le kilkhawitu vekin Boaz hi a tarlang. Ruth in Boaz thawi an pehtlaihawknak tuah a tumnak sǎn cu sungkhat-laicin tlentu si ding in Boaz in mawhphurhnak a nei ih, Pathian Dān milin Ruth khal in sungkhat-laicin tlentu hawl thei nak a neih ruangah a si. Boaz le Ruth cu kan sungkhat-laicin a si mi, in humhimtu le in cāwmtu Khrih (Mat 1:5-6) le David (Rut 4:21-22) ci thlahtu an si.

Thu Hlāwm Ṭhen

- I. Naomi parih Ruth rinumnak (1:1-22)
- II. Ruth parih Pathian rinumnak (2:1-23)
- III. Ruth parih Naomi rinumnak (3:1-5)

- IV. Ruth parih Boaz rinumnak (3:6-4:12)
V. Naomi parih Pathian rinumnak (4:13-22)

SAMUEL BU KHATNAK

A ngantu: Theih a si lo
Thil cang kum: B.C. 1120-1011 hrawng
Ngan kum: B.C. 900 hnu

Samuel bu khatnak le bu hnihnak hi a thăwk ah cun casual pakhat ih rak ngan mi an si. A ngantu le a ngan kum thei dingin Samuel bu hnihnak Thuhmaihruai zoh aw. Samuel bu khatnak le bu hnihnak cu Israel laireltu netabik le profet hmaisabik Samuel-ih hmin bün a si (3:20). Anih in Israel siangpahrang hmaisabik pahnih (Saul le David) hriak a rak thih.

Samuel bu khatnak cu Samuel hrinnak in a thăwk ih (B.C. 1124-1115 hrawng), kum zabi pakhat hrawng a rei hnu (B.C. 1011), siangpahrang Saul thih tiang a huap. Israel cu laireltupawl in an uk laiah khan Filistia-mipawl in kum 40 sung an palbět ih (Lai 13:1), cumi palbětnek a thăwktir ah Samuel bu khatnak thuanthu hi a thăwk. Samuel bu khatnak bung 4-nak ih ral donak ah (B.C. 1104) Samuel hmin tarläng si lo hman sehla, laireltu a si thăwknak cu khaih bung ih sin a si.

Hih cabu ah Samuel (bung 1-8), Saul (bung 9-15) le David (bung 16-31) thuhla kan hmu. Saul-ih uknak cu hi cabu cem tiang huap khal sehla, bung 16 in David rel uar a thăwk. Bung 16 ih sin bung 31 tiang hi cabu ngantu in David le Saul a khaihin. “Miphun dang pawl hmuahhmuah vek” (8:5, 19-20) an si thei nak dingah Saul cu Israel-mipawl ih duh mi siangpahrang a si. Miphun hleice an si thei nak ding le miphun dang pawl thawi bangaw lo an sinak dingah David cu Pathian ih duh mi (13:14) siangpahrang a si.

Hmsin tlak mithupi zet a dang mi pakhat cu Saul-ih ro cotu a fapa Jonathan hi a si. David hnakin kum 20 ih sin kum 30 hrawngih upasawn si khal sehla, Pathian in David a hril, ti Jonathan in a theithiam. Jonathan in David a rualpiṭhatnak le a parih a rinumnak cu cawn tlak a si.

Pathian kawhnek hmin thupi zet Thukham Hlun ih “ralkap rualpawlih Jehovah” ti mi hi Samuel bu khatnak ah a lang hmaisabik (1:3, 11).

“Jehovah-ih kut” ti hi vei li a lang ih (5:6, 7, 9), cangantu in thil cang mipawl cangtertu bik cu Jehovah a si ti a malbikah vei 75 a simfiang (1:5-6, 19, 27). Hruaitu si dingih a mi hril mi cu hniksaknak le khawtlainak tapi hmangin Pathian in ziangtin a humhim ih a

timtuh ti Samuel bu khatnak in in sim. Saul hnuih siangpahrang si dingah Pathian in David hriak a thih na cingin, siangpahrang a can hlanah harsatnak le t̄hningza tampi a rak nei. Asinan cumi a hngah sungah Pathian in David-ih zumnak a t̄hangter. Hih harsatnak cān sungah David in Sam hla tampi a phuah.

Thu Hlāwm T̄hen

- I. Israel tlunah Laireltu dinhmun in Samuel a cāngvai (bung 1-8)
- II. Siangpahrang tokham ah Saul a to (bung 9-15)
- III. Siangpahrang dinhmun ihsin Saul a tla ih, siangpahrang ah David a kaiso (bung 16-31)

SAMUEL BU HNIHNAK

A ngantu: Theih a si lo
Thil cang kum: B.C. 1011-971
Ngan kum: B.C. 900 hnu hrawng

Samuel bu khatnak le bu hnihnak hi a thăwk ah cun casual pakhat ih kăwm a si.

Theih lo mi ngantu (ngantupawl) hin Solomon thih hnu le Israel lalram pahnih ih a thenawk hnu (1Sam 27:6, “Judah siangpahrangpawl”) kum tampi hnaṭuan thu a ngan. Hi cabu ngantu (ngantupawl) in kum reipi hnuah a ngan ko nân, hlanlai thu le hla pawl cu a ṭhumawknak ah a hmang. Siangpahrang Saul-ih uknak cernak le David-ih uk thăwknak cu Samuel bu hnihnak a thăwknakah kan hmu (B.C. 1011). David-ih uknak hmuahhmuah cu hi cabu sungah kan hmu ih, a ni netabik pawl cu Siangpahrang bu khatnak bung 1 le 2 ah a lang (B.C. 971).

Hi cabu in bung khatnak ah (1:14, 16) “Bawipaih Hriak thih mi” thuhla a rel. Cumi cu Samuel bu khatnak in a theiher zo mi thupi a si ti casiartu in a theih a ṭul (1Sam 2:10). Samuel bu hnihnak hin “hrik thih” ti ṭawngkam hi Thukham Hlun bu dang hnakin a hmang tam (vei 30 hnak tam a hmang). A tamsawn cu Samuel bu khatnak ah a si ih, Saul cu Pathian ruat mi a si ti David in a theihthiam thu a langter. David in ni khat khat ah siangpahrang a si ding ti a thei, asinan cucu Pathian in a sian tiktikah a si ding ti khal a thei, cule David in Pathian thu a lung. Cuih cān cu Samuel bu hnihnak ah a thleng. Israel-mipawl in siangpahrang an ngěnnak cu an ṭlunih Pathian uknak an hnáwng tinak a si (1Sam 8:7). Asinan Bawipa in an ṭlunah a uk thocho, ziangah tile anih cun an siangpahrangpawl kha a hrih ih, hriak a thih hai.

Cuih thutak cu Siangpahrang bu khatnak le bu hnihnak ah a nawlh leuhleuh. Milai hmuhnak cun, thuanthu cu David thuhla a si. A kau zawngih thlir cun, thuanthu cu Pathian thuhla le a mipawl hnenih a rinumzia, a tumtahpawl le a thutiamkampawl thuhla a si. Hi cabu sungah thil thupi tampi a cangsua: David in Jerusalem a neh ih, cucu Pathian biaknak hmun ah a tuah (bung 5-6); Pathian in David le a tesinfapawl thawn kumkhaw thukham a tuah (bung 7); David in Bathsheba hnenah thil soal a tuah, Pathian in a kawc ih, David a siraw (bung 11-12); David in sungkua buainak a nei, a hleicein a fapa Absalom thawn (bung 13-19); David in a ralkappawl mipum a siar ih, Pathian in amah cu dān a tat, asinan cuih dāntatnak cu Pathian in temple hmun hrihnak hrangah a hmang (bung 24).

David thawi Pathian thukham cu David le Pathian Fapa Jesu hrangih lamzin sialnak hrangih a ruahmannakpawl lakih pakhat te lawng a si (Luk 1:31-33). Hruaitu dingih Pathian ih a hril mi cu ziangtin Pathian in a kilhim ih a timlam ti Samuel bu khatnak in a langter. Pathian hril mi hruaitu si cingih famkim lo zetih Pathian tihzahnak thawi uktu cu ziangtin Pathian in a kilhim ih a kilkhawi ti Samuel bu hnihnak in a langter (23:1-3).

Thu Hlâwm Then

- I. Judah tlunah siangpahrang dinhmun in David a lal (bung 1-4)
- II. Israel zate tlunah siangpahrang dinhmun in David a lal (bung 5-24)

SIANGPAHRANG BU KHATNAK

A ngantu: Theih a si lo
Thil cang kum: B.C. 971-853
Ngan kum: B.C. 586 hnu.

Siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak hi a thăwk ah cun bu khat a rak si. A ngantu in a thuanthu ngan mi a ngan thei nak dingah ngan cia mi cabu țansan țha tampi a nei ti a fiang (1Sp 11:41; 15:23, 31). Jew-pawl thuanthu vek cun profet Jeremiah in Siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak sung thu a tamsawn hi a ngan ti a si.

Samuel cabu pahnihnak thăwktir ah Saul thuhla kan hmu ih, cu lo hmuahhmuah cu David thuhla a si vekin Siangpahrang cabu pakhatnak a thăwknak lamah David thuhla kan hmu ih, cu lo hmuahhmuah cu Solomon thuhla a si (B.C. 971). Asinan hi cabupawlih hmuitin mi bik cu siangpahrangpawl le lalrampawl thuanthu a si lo. A taktak ah cun, Siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak ah hin Siangpahrangpawl cu a pawimawhbik mi an si lo. Cipciar zetih ngan mi thuanthupawl hi an dik ih an thupi, asinan a thuanthu ih a thupitter mi bik cu Pathian a si. Siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak ih thupi laimu cu Pathian kamsuakthu in thuneihnak pumhlum a nei ih, rinsan tlak a si taktak ti hi a si. Hi cabu ngantu in himi thupi hi a phunphunin a rel. Siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak ah “Jehovah-ih kamsuakthu” ti hi vei 55 hrawng a lang (San Siarnak cabupawl ah cun vei 20 hrawng lawng).

“Jehovah in hitin a ti” ti khal vei 39 hrawng a lang (San Siarnak cabupawl ah cun vei 15 hrawng lawng). Siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak in simsungnak le cumi a tlamtlinnak vei 40 hnakih tam a telh. Simsungnak thleng famkimcih mi a ngan tikah, thleng famkim hrih lo mipawl khal an thleng famkim tengteng ding tiin kan zumnak a hngetter. Pathian kamsuakthu phuannak hmanrua ngaingai cu profetpawl hi an si. “Profet,” “simsung” ti le “simsungnak” ti țawngkampawl hi siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak ah vei 89 hrawng an lang (San Siarnak cabupawl ah cun vei 40 hrawng lawng). Siangpahrang cabupawl siarlo ah profet nun le hnațuan rel uar tu cu Jeremiah lawng a si. Siangpahrangpawlih cabu ah profet 17 a tarlang ih, profet bur ti khal a tarlang. Profet hrangih hmin dang a sim mi “Pathian mi” ti mi cu Siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak ah vei 55 a lang (San Siarnak ah vei 7 lawng).

Siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak ih kan hmuh mi thupi in zumtu kip hnenah “Jehovah-ih kamsuakthu” pauhpauh ah hnîn thei lo zumnak in pe ding a si.

A rak sim mi cu a sim vekin Jehovah in a tuah ding ti rinhlelnak pauhpauh cu Siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak in an haikiang ding a si.

Thu Hlâwm Then

I. Israel zate tlunah Solomon a lal (bung 1-11)

II. Israel le Judah an thenaw ih khat le khat an do-aw (bung 12-16)

III. Israel le Judah an tangtlang (bung 17-22)

SIANGPAHRANG BU HNIHNAK

A ngantu: Theih a si lo

Thil cang kum: B.C. 853-560

Ngan kum: B.C. 586 hnu

Siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak hi a thăwk ah cun bu khat a si. (Siangpahrang cabu pakhatnak Thuhmaihruai zoh aw.)

Siangpahrang cabu pakhatnak cu siangpahrang mipawimawh pahnih: Israel siangpahrang Ahab le Judah siangpahrang Jehoshafat teih thihnak in a ne.

Siangpahrang cabu pahnihnak cu siangpahrang thar pahnih: Israel laltokham parih Ahaziah le Judah laltokham parih Jehoram thu in a thawk. A thupi sinsin mi cu, Siangpahrang cabu pahnihnak thawknak ah profet Elijah-ih rawngbawlnak kha profet Elisha-ih rawngbawlnak ih a sunzawmna kan hmu. “Jehovah-ih kamsuakthu” ti mi le cuih kamsuakthu phuangu profetpawl cu Siangpahrang cabupawl ah an uar hleice ti cu Siangpahrang cabu pakhatnak Thuhmaihruai ah tarlang a si zo.

Profet Elijah le Elisha-ih rawngbawlnak in Siangpahrang cabu pakhatnak le pahnihnak then thum then khat an luah. Siangpahrang cabu pakhatnak bung 17 ihsin Siangpahrang cabu pahnihnak bung 8 cu hi profet pahnih thuhla in a khat. Siangpahrang bu khatnak le Siangpahrang bu hnihnak ah Elijah-ih hmin vei 66 a lang ih (San Siarnak cabupawl ah cun vei 2 lawng), Elisha-ih hmin vei 58 a lang (San Siarnak cabupawl ah a lang lo). Profet ropi dang Isaia khal Siangpahrang cabu pahnihnak sungah a lang ve (19-20). Siangpahrang cabu pakhatnak ih kan hmuh vekin, profetpawl in anmai hnám nun ah mawhphurhnak pawimawh zet an la.

Sikhalsehla, a cemnakah lalram pahnih hruaitupawl le mi senpi in Pathian siahlawh profetpawli rawngbawlnak cu a netnakah cun an ngaihthah (17:13-23; 24:1-4).

B.C. 722 kum ah Assiria kut ah sak lam lalram a tluk thu (2Sp bung 17) le B.C. 586 kum ah Babilon kut ah thlang lam lalram a tluk thu (2Sp bung 24-25) Siangpahrang cabu pahnihnak in in sim. Cuti cingin hi cabu cu ruahsannak malte thawn a net. Babilon ah sal ih an hruai mi Judah siangpahrang netabik Jehoiakin cu thawng ihsin suah a si ih, tha zetih tuamhlawm a si.

Sal tan hnuh tha zetih Jehoiakin tuamhlawm a sinak hin, Judah khal a netnakah suah a sinak ding a hmuhsak a si men thei. Judah sal tang suahnak cu profet Jeremiah in a simsung cia. Kum reipi hnuah an thuhla hi siarin kan zingzawi leh ding ti hi siangpahrangpawl lakih pakhat hmanin an rak ruat dah lo.

Siangpahrang pakhat thu na siar ih a thuhla na ruah tinten hi thusuhnakpawl hi nangmah te sutaw aw.

“Ka nun diktak Bible ah ngan si bang sehla ziang a bang pei?”
“Ka thuhla ah Pathian in ziang a rel pei?” “Ka nun ihsin ziang zir ding a um ve pei?” “A tamsawn hi a tha lam maw a se lam a si pei?”
Siangpahrangpawl hin siangpahrang sinak dinhmun hleice an rak nei, asinan kanmah bangin mi menmen khal an rak si ve.

Thu Hlâwm Then

I. Israel le Judah an tangtlang (bung 1-8)

II. Israel a tumsuk ih Assiria kut ah a tlu (bung 9-19)

III. Judah amah lawng a lal, cule Babilon kut ah a tlu (bung 18-24)

SAN SIARNAK BU KHATNAK

A ngantu: Ezra

A siartu: Sál tãn hnu Israel-mipawl

Thil cang kum: B.C. 1011-971

San Siarnak bu khatnak le bu hnihnak hi a thăwk ah cun bu khat a si. Hi cabu hin Babilon sál tan thu (1San 9:1), sál tang pawl Jerusalem ih kir siannak Sairas-ih thusuah (2San 36:22-23) le sál tăn hnuih rung nungdam David-ih tesinfapawl (1San 3:17-24) thuhla a tarlang. Curuanguah hi cabu hi hih thil cang mipawl hnu, B.C. 430 hrawngih lakkhawm mi a si ti a langter. Cabu ngantu in a hmin a ngan dah lo nân, Jew-pawlih thuanthu le a dang nēmhngettupawl in cabu ngantu cu puithiam le cangantu sicih, Ezra a si ti an langter (7:1-6).

San Siarnak cabu hin a thuanthu ngan mipawl hmanin Pathian thu pawimawh zetzet a tarlang. San Siarnak cabu-ih Pathian thu laimu cu Pathian biak a si. San Siarnak cabu pakhatnak le pahnihnak in puithiampawl thuhla le Jehovah biak nasa zetin a uar.

San Siarnak cabupawl in a burpi ih Jehovah biakdān dik a thupitzia a rel uar. Siangpahrang bu khatnak le bu hnihnak hnakin nasa zetin Levi-mipawl, Jehovah-ih puithiampawl le hlasaknak ih Jehovah biak a thupitzia a rel. San Siarnak cabupawl in siangpahrang tampi in Temple asilole Levi-mipawlih rawngbawlnak an ngaipawimawhzia a uar. Pathian cu Bible ih in zirh vekih biak ding a si.

San Siarnak cabupawl in bulpāk ih Jehovah biakdān dik khal a uar. Siangpahrang cabu sungih lang dah lo asilole málte lawng lang, San Siarnak cabupawl ih lang leuhleuh mi ƣawngkampawl cu: Jehovah “hawl” asilole Jehovah “suh;” mah le mah “pahniamawk;” “rinumnak;” Jehovah parih “ƣumawk,” tipawl hi an si.

Jehovah “tansān;” Pathian parih “rinum lo;” “Jehovah parih thil sual tuah,” tipawl tla hi Siangpahrang cabupawl ah málte lawng an lāng vekin, San Siarnak cabupawl khalah málte lawng an lang. San Siarnak cabupawl ih an uar mi “thinlung pumhlum” neih asilole “thinlung hmuahhmuah” ih Pathian rěn (a hleicein San Siarnak bu hnihnak) ti ƣawngkampawl hi Siangpahrang cabupawl ah an um lo ti tluk a si. Pathian cu bulpāk rori ih biak ding a si.

“San Siarnak” ti cabu hmin hi Jerome in Laṭin a leh mi ih si thăwk mi a si (A.D. 400 hrawng). San Siarnak cabupawl hi Septuagint (B.C. 200 hrawng) ah cun “Hrelh mi Thilpawl” tiin an ko, cumi umzia cu Samuel cabupawl le Siangpahrang cabupawl sunzāwmnak a si men thei. Hebru Bible ah hi cabu hmin hi “San Siarnak cazin” ti a si ih, 1

San Siarnak 27:24 ihsi lak mi a si. San Siarnak bu khatnak in Adam ihsin Israel miphun thawhkehnak a rel (1:1). Bung 1-9 cu cithlah sâwngawknak thuhla hliir deuhthaw a si. Bung 10-29 in David-ih uknak thuhla a rel.

Thu Hlâwm Then

I. Adam ihsin David tiang cithlah sâwngawkdân (bung 1-9)

II. Israel tlunah David a lal (bung 10-29)

SAN SIARNAK BU HNIHNAK

A ngantu: Ezra

A siartu: Sál tãn hnu Israel-mipawl

Thil cang kum: B.C. 971-538

Ngan kum: B.C. 430 hrawng

San Siarnak bu khatnak le bu hnihnak hi a thăwk ah cun bu khat a si (San Siarnak bu khatnak Thuhmaihruai zoh aw).

Siangpahrang bu hnihnak bangin San Siarnak bu hnihnak hin Jew-pawlih lalram thuanthu Solomon-ih uknak ihsin Babilon sál tăn tiang a huap. Siangpahrang bu hnihnak vek si loin, San Siarnak bu hnihnak cun thlang lam lalram a hmuitin hleice.

San Siarnak bu khatnak Thuhmaihruai in San Siarnak cabu pahnih ih thupi pawimawhpawl a rel. Hih thupi tamsawn cun a bur le bulpâk ih Pathian biak a rel uar. Cule zohțhim tlak ih Pathian biak le rinumnak cu San Siarnak cabupawl hin an rel nasa. An thilung Jehovah an pek ruangih a hmuingil mi siangpahrangpawlih thuhla in San Siarnak cabupawl ah hmunram tam zet a luah. Bung 65 lakah bung 38 pawl cun David-ih thlah sâwng siangpahrang 22 lakih mi panga: David, Solomon, Jehoshafat, Hezekiah le Josiah thu a ngan.

Pathian biak ti mi cu milai ih Pathian lehrulhnak a si. Kap khat lamah Pathian biak ti miih thupi cu Pathian ih milai a lehrulhnak a si. Cuti vekin himi Pathian ih lehrulhnak thupi cun a țha lam le a țha lo lam a sawhkhik thei. San Siarnak cabupawl in Pathian malsawm an uar ih a hman mi țawngkampawl cu: “bawm” (vei 26), “hmuingil” (vei 13) le “cawlhadam” (vei 7) an si. Thil cang zo mi tampi cu Pathian ngaihsak le ngaihsak lo parih a țumawkzia hi cabu ngantu in vei tam zet a simfiang (1San 28:9; 2San 15:2).

A hramthăwkik a siartupawlih dinhmun theihfiang a si ahcun, hi cabu siartu in San Siarnak cabu-ih thupipawl hi thupi ah a ruat ko ding. Sál tăn hnuih Jew-pawlih nun ah rinumnak le rinumlonak kan hmu. A cān ah cun dik zetin Pathian kamsuakthu an lehrul, asinan cān dangah cun Pathian Dān an pahbāl. Annih cu thanaumza tikcucān ah an um. Solomon-ih temple ropi cu tisiat a si ih, cumi cu temple tenau in a airawl. A nungdamsūnpawl cu an cak lo ih, an kimvelah ral tam zet an cêng. Ezra in harsa zetih um a nungdamsūnpawl cu tha a pe ih, ralrinnak khal a pe. An thuanthu ihsin Pathian bāwmnak le hmuingilnak thlengtertu le a lunghmuilonak le a nunsimnak thlengtertu an lungput le an cangvaihnak a theihter hai.

Ziang san khalah amah tlansantupawl Jehovah in a tlansan hai, asinan mah le mah phahniamawtu, amah hawltu le Bible ih zirh vekih amah betupawl a bawm ti San Siarnak cabupawl in in zirh.

Thu Hlâwm Then

- I. Israel tlunah Solomon a lal (bung 1-9)
- II. Israel hnuih rung lal Judah siangpahrangpawl le Judah thenawknak (bung 10-36)

EZRA

A ngantu: Ezra

A siartu: Sál tãn hnuih Israel-mipawl

Ngan kum: B.C. 430 hrawng

Hebru Bible ah cun Ezra cabu le Nehemiah cabu hi Ezra ih ngan mi cabu pakhat a si (Neh 8:2). Persia siangpahrang Artazerzes I in hi Jew mi pahnih te hi cãn dangdangah, Jerusalem ih kirsal dingin thu a rak pe hai. Puithiam le cangantu sikăwp Ezra cu temple an saksal

hnu kum 60 zikte, B.C. 458 ah a kirsal. Artazerzes I ih thupek bangtukin, Ezra in Jerusalem ah Pathian biaknak a dñsal, Pathian Dān mi senpi a zirh ih, cuzah pek mi thuneihnac cu bikhiah neiin a hmang (7:1-26).

Babilon ihsi a hmaisabik an kirsalnak sǎn cu “Jehovah inn” saksalnak ding hrangah a si; cumi cu saksal tengteng ding a si. Ezra cabu sungah (a hleicein bung 1-6), “Pathian inn” asilole “Jehovah-ih Temple” relnak hmun 70 zikte a um. “Pathian kut” (7:6, 9, 28; 8:18, 22, 31) ti mi a bu pumpi ah a lang. Jew-pawl cu an kirsal ih temple an saksal thei nak dingah, Pathian in Siangpahrang Sairas (1:1), Jew mi tampi (1:5) le hruaitupawl (Hag 1:14) a cǎwktho hai.

Jew-pawl thawi pehzǎwmawknac nei lo pawl cu Persia lalram ɽawng Aramik hmangih Ezr 4:8-6:18 le 7:12-26 ngan a si. Hih bung le câng pawl ah cuzah thawi dawrawknac le Jew kiangkapih câng an ralpawl in Siangpahrang Artazerzes I hnenih Jew-mi hēknac ah Aramik ɽawng an hmang. Hih Bible bung le câng pawl cun Jew-pawl a hmuitin lo ruangah Aramik ɽawng ih ngan a si.

Cule cucu Jeremiah ih simsung mi bangtukih tuah a si (Jer 29:10-14). Thuanthu umdān ah cun, hi cabu hin Jew-pawl ziangtin an kirsal ti le ziangtin temple an saksal ti in sim.

Pathian thuhla zawng cun, Pathian Lalnac, Pathian rinumnac le milai mawhphurhnac a tarlang. Nunpinac lamah cun, Pathian mipun cun mipun dang pawl hnen ihsin an thiarfihlimaw ding ih (danglam takih nun) Jehovah an hawldān ding hi cabu hin a uar (6:21).

Hi cabu ɽhen khatnac (bung 1-6) cu amai hlan (B.C. 538 hrawng) kum 80 ih Babilon ihsin a hmaisabik kirsalnac thuhla Ezra in a ngannac le a netnac ih temple an saksalnac thuhla a si (B.C. 516). (Profet Haggai le Zekariah cu a hmaisabik kirsalnac cān ih profet an si; 5:1 zoh aw). Hi cabu ɽhen hnihnac (bung 7-10) cu Jew bur dang pawl thawn a kirsal ih (B.C. 458), mi senpi a tundinsaldān Ezra ih a ngankhumnac a si.

Thu Hlāwm ɽhen

I. Jerusalem ah Jew-pawl kir an thawk ih, Temple an saksal

(bung 1-6)

II. Jerusalem ah Ezra in Jew-pawl tam sinsin a hruai ih, Pathian
hnenah mipi a hruaikir (bung 7-10)

NEHEMIAH

A ngantu: Ezra

A siartu: Sál suah hnuih Israel-mipawl

A huap sung cān: B.C. 445-430

Ngan kum: B.C. 430 hrawng

Nehemiah ih ngankhum mi țansanin Hebru Bible ah Ezra cabu
le Nehemiah cabu hi bu khat vekin a lang ih, Ezra ih ngan mi siih zum

a si. B.C. 445 kum ah Persia siangpahrang Artazerzes I in Nehemiah cu Judah ram uktu ah a ruat ih, Jerusalem khawpi, a kulh le a kăwtkapawl saksal dingin thuneihnak thawn Nehemiah cu a thlah (Dan 9:25). Nehemiah cu puithiam a si lo ih, profet khal a si lo, Pathian kilvennak hnuaiih a hmun le a cān zulhih milai remruat mi a si sawn.

Ezra cabu ih rak thăwk mi tundinsalnak le saksalnak thuanthu cu Nehemiah cabu in a sunzawm. Pathian temple saksalnak (Ezr 1-6) le Pathian-ih minungpawl tundinsalnak (Ezr 7-10) thu cu Ezra in cipciar zetin a rel. Pathian khawpi rĕmsalnak (Neh 1-7) le Pathian-ih minungpawl nurrĕmsalnak (Neh 8:13) thu cu Nehemiah in cipciar zetin a rel. Nehemiah bung 3 in khawvel hna hman a thianghlim ih Pathian in a hmnsin ti a langter. Pathian-ih minungpawl ih an tawn mi dokalhnak cu Nehemiah in a hmnsin. An ralpawl in an zăwkzet (2:19), an hmuhsuam (4:1-3), an phiarthup (4:7-23; 6:1-4), an hro (6:5-9), thlingthlatupawl an thlah (6:10-14), asinan cupawl hmuahhmuah cu zianghman lo an si (6:15-16). Ralpawl in Pathian-ih minungpawl an tibuai thotho (Neh 6:17-19). Pathian-ih minungpawl in Pathian ralpawl an va hawipinak cun thil țihnungza a thlĕn, cumi cu Nehemiah in a net tiangin a do (Neh 13).

Nehemiah-ih thubuaipawl le Malaki ih buai pi mi hi an bangaw zet. Anmah hi san khat mi an si. Malaki cu Thukham Hlun simsungnak netnak a si ih, Nehemiah cu Thukham Hlun thuanthu netnak a si.

Hi cabu pahnih hi beidawnumza ih khar veve an si. Thukham Hlun Pathian-ih minungpawlih thuanthu cu a thăwkknak vek cekciin a net: runsuah le duhsak mi milaipawl in a thăwk ah dān thukham thlun dingin thu an tiam ih, nasa zetih an tluk leuhleuh bangin Thukham Hlun cemnak khalah nasa zetin an tlu leuhleuh. Dān cu ziang tlukin țha in mawi khal sehla, dān thlunih nun tum cu beidăwnnak le vansanglamnak a si. Misualpawl in dān țhabik pawl thlun an tumnak cu an hlawhtling dah lo, ziangahatile dān cu țha khal sehla, a thluntupawl cu misual an si. Dān cu thil țha tuah dingin sung lamah thiltitheinak mi pe ri ai si loin, leng lam ih si thil țha tuah dingih mi phĕttu a si. Milaipawlih an țul mi cu Jeremiah 31:31-34 ih a sim mi

thukham thar hi a si. Ziangah tile hlawhsām tinteih thiam lo mi cohtu dān thlunnak ih Pathian lungmuiter tumnak cu thuthangṭha a si lo.

Thu Hlâwm Ṭhen

I. Jerusalem kulh rěmsal dingin Nehemiah in Jew-pawl a hruai hai
(bung 1-7)

II. Ezra le Nehemiah in thlarau nun lam remṭhasal dingin Jew-pawl
an khihhmuh (bung 8-13)

ESTHER

A ngantu: Theih a si lo

A huap kum: B.C. 482-473

Ngan tikcucān: B.C. 450-400

Esther cabu ngantu in zo a si ti a relaw lo. Siangpahrang Ahasuras le Mordekai-ih thuhla a thlenkim hnuh ngan mi siin a lang (10:1-3). Hi cabu ngantu hin Persia roreldan le an bawipawl

dotawkdān cipciar zetin a thei. Amah hi Judah sakhua ih thlengaw a si men thei (8:17).

Hi thuanthu hi Persia khawpi Shushan ah Ahasuras a lal laiuh (Zerzes tiuh theih a si sawn, B.C. 485-464) thil thleng mi a si. Thil cang mi cu Ahasuras a lal sung kum hra lai a aw h ih, Ezr 1-6 ih thil cang mi (B.C. 538-516) le Ezra 7-10 (B.C. 458) ih thil cang mi karlahih thil cang mi a si. Hi cabu-ih kum pawimawh zetzet cu: B.C. 482 ah Vashti cu a dinhmun ihsin thlak a si (1:3), B.C. 478 ah Esther cu siangpahrang bawinu ah a cang (2:16) ih, B.C. 473 ah Haman in ram sung hmuahhmuah ih Jew-pawl hmuahhmuah thah thluh a tum (3:7). Esther cu Ahasuras in Vashti a dinhmun ihsin a thlak hnu kum li tiang siangpahrang bawinu ah a cang hrih lo, ziangruangahtile Ahasuras cu B.C. 480 ah Grik ram thawn an doaw.

Esther cabu cu a dang Bible cabupawl hnakin a danglam hleice, ziangruangahtile Pathian ti mi tawngfāng a um lo. Esther le Mordekai Israel ah tlung lo ih, Shushan ih an um lan tanak cu an parih Pathian a lungawi lo ruangah a si lo; Jew-pawl Israel ih an kirsalnak cu (B.C. 538) Esther suah hlanah a si ih, Mordekai khal a suak hrih lo a si men thei. Hi cabu in Pathian hmin a tarlāng lo hi Pathian a tel lo asilole a cāngvai lo tinak a si lo. Pathian kilvennak hnuaiah milai mawhpurhnak le Pathian cangvaihnak a langter hi a si sawn.

Esther cabu hi thathoza le ̄tha zetih ngan mi thuanthu a si. Cabu ngantu in hi thuanthu ih hmun pawimawh zetzetah milai thinlingnak kha Pathian in amai tumtah mi hrangah ziangtin a hman ti a langter. ̄Thimnakah, Vashti parih Ahasuras thinlingnak (1:12; 2:1); siangpahrang parih Bigthan le Teresh thinlingnak (2:21); Mordekai parih Haman thinlingnak (3:5; 5:9); Haman parih Ahasuras thinlingnak (7:7, 10) pawl tla.

Ziangtin thil umdānpawl Pathian in a lingletter ti hmun tampi ah cabu ngantu in a langter. Hi cabu-ih thu linglet maksak bik cu Jew-pawlih Purim puai hi a si. “Purim” tiuh sullam cu “Camcawhfung” tinak a si. Haman in Jew-pawl a thah thluh zik tikah thutluknak tuah dingin camcawhfung a zûk. Camcawhfung zûk hi zokhal ih uk bān lo a si. Asinan Esther thuanthu in a tarlāng bangin, Haman in anmah thah a tum tikah Pathian in a mipawl a runsuak rori a si. Jew-pawl in Pathian-ih thilti hngilhlonak ah puai hmin camcawhfung puai (Purim

puai) tiah an sak (9:23-28), curuangah hi thuanthu hin Pathian-ih thuneihnak lengah zianghman a um lo ti a langter.

Thu Hlâwm Then

- I. Ahasuras in Vashti a thlak (bung 1)
- II. Ahasuras in laltokham ah Esther a ret (bung 2)
- III. Haman in Jew-pawl a phiarthup hai (bung 3)
- IV. Mordekai in cāngvai dingin Esther a ngen (bung 4)
- V. Jew-pawl hrangah Esther thla a cam (bung 5-7)
- VI. Ahasuras in Haman ih phiarthupnak a lingletter (bung 8)
- VII. Jew-pawl cu siatnak ihsin runsuah an si ih, Purim Puai đĩn a si (bung 9)
- VIII. Mordekai in Thuneihnak a nei (bung 9-10)

JOB

A ngantu: Theih a si lo

A huap sung cān: Abraham San (B.C. 2000 hrawng)

Ngan kum: Solomon San (B.C. 950 hrawng) a si men thei

Job cabu hi zo in a ngan ti theih a si lo. A thuanthu hrimhrim hi tuan le mang thu a si, Abraham san ihsin simaw, a hlan ihsin simaw a si men thei. Abraham san vekin, Job cu kum tampi a nung (42:16), leilet pa a si ih, Mosi Dān hlanah diktakin Pathian a bia. Job hi Arabia ram sung sak lamih um a si men thei (1:3).

Hi cabu hi soal nei lo pawlih tuarnak simfiang lo mi a bang. Asinan hi cabu-ih thuken cu cuhnakin a thuk, ziangruangahtile harsat tuarnak in Pathian thuhla ah thusuhnak a suah.

Job cabu sungih thuêltupawl kha ðateih na ngai hai asile, harsat tuarnak thu hnakin Pathian thuhla an ðawng tamsawn ti na hmu ding. Job cabu-ih thuken cu Pathian le milai pehtlaihawknak thu a si.

A hleicein harsatnak kan tawn cān ah Pathian thuhla ah ziang lungput kan nei ding ih a hnenah ziang kan sim ding? Harsatnak kan tuar tikah amah in ziangtin in ruat ih, harsatnak kan tuar tikah amah lamih lungput dik kan neih lo asile ziangtin in ti pei? A maksak zet mi tuarnak le zāwnzaihna Job ih a tuar mi hin thulehna thupi zetzet a pe, ziangruangahtile kan khawruahna le Pathian kan zumnak hi harsat tuarnak in a hniksak (Jam 1:2-3).

Hi cabu-ih thucuh cu Pathian cu ziangkim tlunih Lal a si ih (2:3), a thil tidanpawl hi thuthup a si cān a um (Rom 11:33). Asinan Pathian cu ziangtik lai khalah a dingfel, a fim, lainatnak a nei ih, a tuah mi hmuahhmuah le kan parih thlen a sian mi hmuahhmuah ah amah cu a ða (Jam 5:10). Ziangruangah harsatnak kan tuar ti kan theih lo tik khalah amah cu a dik a si. Curuangah ziang dang hmuahhmuah hnak khalih a ropit ruangah, neihnunna le harhdamna thawi in thlawsuah lo hmanah Jehovah cu upat zetih kan biak ding hi a phu a si. Anih cun ziang vek a si ti in sim ruangah, a cangvaihdān hmuahhmuah in simfiang thluh lo hman sehla, amah kan rinsan ding a phu. Cule anih cu ziangkim tlunih Lal le miþa a si ruangah, kan tuarnak hi theithiam lo hman nungna a hnenih kan tlukluh ding cu a phu a si. Job in cucu a thei (1:21; 2:10), asinan harsat tuarnak ih nēnbehna hnuaiah le a rualpi pathum pawl ih dik lo zetih soal puhna ruangah, Pathian cu a ða ih ziangkim tlunih Lal a si ti a hngilh ih, a zirsal (42:1-6).

Hi cabu ah thuhmaihrui (Job 1-2), a ruangpi (Job 3-41) le thukharna a um (42).

Thu Hlâwm ðhen

I. Thuhmaihrui (bung 1-2)

II. Thu hlâwm Pi (bung 3-41)

- A. Job le a rualpipawl biakawknak (bung 3-31)
  - B. Elihu a ɬawng (bung 32-37)
  - C. Bawipa a ɬawng (bung 38-41)
- III. Thukharnak (bung 42)

SAM

A ngantu: David le mi dang pawl
A huap sung cān:
Cān dangdang
Ngan kum: B.C. 1400-500 hrawng

Sam a hrek hrawng hi David ih phuah mi an si. Sam tapi cu siangpahrang a si hlanih a phuah mi an si. Sam phuah tu mi dang cu: Asaf (Sam 73-83), Solomon (Sam 72, 127), Ezra-mi Ethan (Sam 89), Mosi (Sam 90) le puithiam sungkua Korah fapapawl tla an si (Sam 84, 85, 87, 88). Sam 50 zikte hi cu a phuah tu theih an si lo.

David ih puah mi Sam tapi cu a nun lam tuanih thil thleng mi țansanih a puah mi an si (Țhimnakah, Sam 18, 34, 51, 52). Sam hrekkhat cun Messiah thuhla le a Siangpahrang sinak thu an simsung (Țhimnakah, Sam 2, 22, 45, 110). Thlacamnak le thangthatnak ih a khat mi hi cabu hi Pathian in zumtupawl a pe.

Sam hla phuahupawl in an hlapawl hmangin milai phun dangdang hnenah thu an sim. Țhimnakah, a phuahu in amah lala hnenih thu a simawknak (Sam 23, 103), mithiangpawl hnenih thusimnak (Sam 20, 29, 33, 34, 37, 47, 95), misualpawl hnenih thusimnak (Sam 52, 58) le leilung tlunih miphun hmuahhmuah hnenih thusimnak (Sam 96, 97, 100, 117) pawl tla an si. Sam hrekkhat ah cun a phuahu in Pathian, a tumtah mipawl, a thiltipawl le a kamsuakthupawl ngunngaih zetin a ruat (Sam 1, 2, 14, 19, 24, 32, 46). Culawng si loin, Sam phuahupawl in Pathian hnenih an țawngsuak mi khal tam zet kan hmu.

Sam 119 hi a saubik ih, cuih Sam cu Pathian Dān ropitzia thangthatnak le theihthiamnak ding hrangih thlacamnak a si. Sam tamsawnah cun Pathian hnenih thlacamnak kan hmu ih, a hrek tluk cun câng hmaisabikah thlacamnak in an thăwk. Sam ah hin milaipawlih harsatnak, riahsiatnak, țahnak, beidăwnnak, thinhengnak le lungawi aipuannak an tawnteh mipawl kan hmu. A cāncānah cun Sam phuahupawl in humhimnak duhin an ausuak țheu (Sam 6, 12, 13, 69). Sam hrekkhat ah cun runsuahnak ruangih Pathian an thangthat thu kan hmu (Sam 7, 34). A cāncānah cun Pathian daiteih a um ruangah, an beidăwn cān khal a um (Sam 42, 88). Pathian umpinak ruangih lungawi cān (Sam 63, 66), soal ruangih riahsiat cān (Sam 38, 51) le Pathian ngaidamnak ruangih lungawi aipuan (Sam 32) cān khal an nei.

Misualrălpawl hnianghnar zetih an um tikah an beidăwn cān khal a um (Sam 73). Pathian in dik zetin mi hmuahhmuah a uk ruangah, amah biak cān an nei ih (Sam 2, 47, 52) a fimnak le a thilti mipawl parah khawruahharis an um cān khal a um (Sam 8, 19, 103, 104). Sam tam tak ih thupi pawimawh zet kan hmuh mi cu Pathian rinsannak hi a si (Țhimnakah, Sam 2:13; 4:5, 8; 5:11; 7:1; 9:10; 11:1; 13:5; 16:1; 37:3, 5, 40). Kan thinsung ih um hmuahhmuah ziangtin

Pathian kan sim ding ti Sam in in khihhmuh ih, ziang dinhmun ih kan um tik khalah amah rinsan dingin in zirh.

Thu Hlâwm Then

I. Bu 1-nak (1-41)

- A. Sam 1: Sam thuhmaihruai
- B. Sam 2: Bu 1-nak thuhmaihruai
- C. Sam 3-41: David-ih Sam lakkhawm hmaisabik
- D. Sam 33 hi David-ih Sam si ih pawm a si lo.
- E. Bu 1-nak cemnak: Sam 41:13

II. Bu 2-nak (42-72)

- A. Sam 42-49: Korah fapapawlih Sam lakkhawm hmaisabik
- B. Sam 50: Asaf-ih Sam
- C. Sam 51-71: David-ih Sam lakkhawm pahnihnak
- D. Sam 66, 67 le 71 hi David-ih Sam ih telh an si lo
- E. Sam 72: Solomon-ih Sam
- F. Bu 2-nak Cemnak: Sam 72:18-20

III. Bu 3-nak (73-89)

- A. Sam 73-83: Asaf-ih Sam lakkhawm mi hmaisabik
- B. Sam 84-88: Korah fapapawlih Sam lakkhawm mi pahnihnak
- C. Sam 86 hi David-ih Sam a si.
- D. Sam 88 hi Korah fapapawl le Ezra-mi Heman ih Sam a si
- E. Sam 89: Ezrah-mi Ethan-ih Sam Bu 3-nak Cemnak:
Sam 89:52

IV. Bu 4-nak: (90-106)

- A. Sam 90: Mosi-ih Sam
- B. Sam 93, 96-99: Bawipa cu kan Siangpahrang a si
- C. Sam 103-106: Lungawi thu simnak Sam
- D. Bu 4-nak Cemnak: Sam 106:48

V. Bu 5-nak: (107-150)

- A. Sam 107: Lungawi thu simnak Sam
- B. Sam 108-110: David-ih Sam lakkhawm pathumnak
- C. Sam 113-118: Thangthatnak Sam
- D. Sam 119: Dān Thu Sam

- E. Sam 120-134: Kaisoh Sam
- F. Sam 138-145: David-ih Sam lakkhawm mi palitnak
- G. Sam 146-150: Thangthatnak Sam
- H. Bu 5-nak Cemnak: Sam 150

THUFIM

A ngantu: Solomon (le mi dang pawl)
Ngan kum: B.C. 971 le 931 karlak

Thufim bu cu mifim hrekkhat in ngan cia mi an lakkhawm mi a si. A tamsawn cu Solomon in a ngan (1:1; 10:1; 25:1; 1Sp 4:29-34 zoh aw), asinan hi cabu ah hin mi dang thufim khal a tel (30:1; 31:1). Thufim hin a hleicein mino, pitling lo, hmuhtawn mi nei lo pawl nunzirh ding a tumtah. Solomon in a tawngkam tampi ah “ka fapa” ti

a hmg. Asinan kan fimnak dingih Pathian in Solomon a pek mi fimnak hi mi kip in kan zir thei.

A câng hmaisabik pawl in hi cabu-ih tumtah mi in sim: a siartu hnenih fimnak zirh dingah a si (1:2-7). Hebru ʔawngfâng ih “fimnak” ti mi cu “thil thiamnak,” asilole “titheinak” tinak a si ih, thil thiamnak phun tapi a sawhkhiih thei. Thufim in “Pathian thurawn pek mi thawi milaw fimnakpawl” a uar. Thufimpawl hi khuahlan pipu ruahdân dik lo le milai ruahdân menmenih ʔumaw an si lo ti kan hmuuak. Leitlun thuhla Bible ih a rel mi theihthiamnak parah an ʔumaw. (ʔhimnakah, Semtirnak ihsin Dân Peksalnak sungih kan hmuh mi thutakpawl tapi Thufim cabu ah an langsal). Bible in Pathian hnen lawngin fimnak taktak a ra ti in zirh (Job 28:12, 20-23), cutin Pathian ʔihzah ding a theihngah tikah milai cu mifim taktak ah a cang (Job 28:28; Sam 111:10; Thf 1:7; 9:10). Bible ih in zirhdân ah cun, Pathian ʔihzah ti mi cu a thusim mi thungaitlakhik lâk hi a si.

Thufim cabu hi a tlangpiin then hnih ih then theih a si. Bung 1 ihsin bung 9 cu nunzirhnak thu a si bik. Bung 10 ihsin bung 31 cu a tambik in tawifel zetzet ih ngan mi thufim le thu har an si. Thufimpawl cu thutiamkam an si lo (12:21), asinan nun ih kan hmuhtawn mi a tlangpiih dik mi an si. Thufimpawl cu leitlun pumpi ah milai hmuahhmuah hrangih dik ringring mi thu an si lo (10:27), a tlangpithuih dik mi lawng an si. Sikhalsehla, Pathian thuhla tarlângnak thufimpawl cu an dik thluh ringring (15:3), ziangruangahtile Pathian in amai thuhla a phuansuah mi an si.

Miphun hmuahhmuah in anmai thufim an nei ve cio. Asinan Bible-ih thufimpawl cu Pathian phuansuahawknak parih ʔumaw mi an si ruangah Bible lengih thufim dang pawl thawn an bangaw lo. Khua kan ruahdân ding le kan nun kan hmandân ding in bawmtu dingah Pathian ih thurawn pek mipawl hi Thufim cabu sungah kan hmu.

Thu Hlâwm ʔhen

I. Solomon-ih Thufim Lakkhawm (bung 1-29)

A. Fimnak Hlutzia (bung 1-9)

B. Thufim Lakkhawm hmaisabik (bung 10-24)

C.Thufim Lakkhawm pahnihnak (bung 25-29)
II. Thubet (bung 30-31)

THUSIMTU

A ngantu: Solomon
A siartu: Leitlun mi
Ngan kum: B.C. 971-931 karlak

Thusimtu cabu ngantu hi thiltithe i zet le mifim Siangpahrang Solomon a si (B.C. 971-931). Solomon cu Israel Siangpahrang David-ih fapa a si (1:1, 12). Siangpahrang bu khatnak bung 7-10 ih a tarläng vekin, Solomon cu mineinung zet le hmuhtawn mi tampi nei a si (1:1, 12 zoh aw). Thusimtu cabu hi Thufim cabu thawn bangawknak an nei. Thufim cabu sungih thufim hrekkhat hi Solomon ih ngan mi a si.

Thusimtu 1:1 ah Solomon in amah le amah “Thusimtu” tiah a tiaw. Hebru ṭawngfáng “Qoheleth” ti hi “Thusimtu” tinak a si ih, a sullam cu mi pungkawmawter ih an hnenih thusim tinak a si (1Sp 8:1 le a hnuai lam). Pathian in Solomon cu theihnak nasa zet le neihnunnak nasa zet a pe. A neihnunnak le a pawimawhnak ruangah a cabu in siartu mipi a hip thei zet (1Sp 3:5-15).

Thusimtu cabu in “ni hnuaiih” nunnak sullam nasa zetin a buaipei. Thusimtu cabu ah “haw1” ti le “zingzāwi” ti ṭawngfáng a tam zet. Solomon in nun lam tluanih thil harsa zetzet a buaipei ih a zingzāwi. Nun lam tluanih theih lo mi thil a tam zet, asinan thihnak a rung thleng ding ti cu a fiang zet. Nāwmtawlnak cu rei a daih lo ih, nun lam tluan cu beidāwnnak le diremlonak in a khat thei. Ziangah so leitlun ah diklonak tam zet a um? Nun lam tluanih thil umze nei cu ziang a si? Kan hmuh mi cu “ni hnuaiih” thil um mi lawng an si, asinan cumi lanah ziang thil so a um hrih? Bung 1-nak ah Solomon in buaipei tlak ziang a si ti a ngaihtuah ih, cumi cu simfiang a thāwk. Bung 2-11 ah, Solomon in nun lam tluanih thil umze nei le nei lo thil tam zet a hliakhlai ih, a hmuhsuah mi cu a relsuak. Solomon-ih thusim mipawl cu thutak an si ruangah rin tlak an si tiin bung 12 in in sim (12:9-11).

Thusimtu cabu ih ṭawngfáng pawimawh cu “zianghman lo” ti hi a si (vei 38). “Zianghman lo” ti umzia cu rei lo te sung lawng daih, diriam lo, beidawng le vansanglam tinak a si. Ṭawngfáng pawimawh dang pawl cu “thli dawi,” “ni hnuaiiah,” ti le “ṭuanbāngnak” tipawl an si. Asinan hi cabu hi a thim thluh ve ce lo. Solomon in Pathian lam hawiih thu a simnak vei 40 hnak tam kan hmu. Pathian ṭha hnen ihsi thilpek an si ruangah, kan ei le in ah, kan hnaṭuan ah le nunnāwmnak ah nuamaw dingin vei tampi Pathian in in fawrh.

Asinan cupawl cun lungawinak rei daih le kim a pe thei lo. Lungawinak rei daih le famkim cu Pathian kan zum, kan theih le a thu kan thlunnak lawngin a um thei. “Ni hnuaiih” thil ziangkim hi zianghman lo an si ti mi thu cu Solomon in nasa zetin a sim. Cumi cu leitlun ih um Pathian malsawmnakpawl hawl loih, amah kan hawl thei nak dingah a si.

Leitlun fimthiamnak le nun lam tluan thu ruahdān in zirhtu cu thusimtu cabu hi a si. Pathian dik umsūn rinsan le a thu lung dingin

san i kip ih miphun hmuahhmuah hnenah Solomon in a fawrh (1Sp 4:29-34; 10:23-24; 2San 6:32-33).

Thu Hlâwm Then

- I. Solomon in “ni hnuaiih” nun lam tluan buainak thu a sim (1:1-11)
- II. Solomon in “ni hnuaiih” nun a zingzawi ih a rel (1:12-12:7)
- III. Solomon in “ni hnuaih nun” thuhla ah a thunetnak a sim (12:8-14)

SOLOMON HLA

A ngantu: Solomon
Ngan tikcucān: B.C. 971-941

Hebru ṭawng in hi cabu hmin ih sullam cu Hlapawlih Hla (Hlapawl lakih ṭhabik) tinak a si. Hih cabu hin neihawknak cu mipa pakhat le nunau pakhat hrang lawngih pehzāwmawknak vekin a rel. Hih hla ah hin miphun dangdang an tel: Shulam-mi mo (6:13), tuu khāltupawl (1:8), Jerusalem fanupawl (1:4, 11; 5:9; 6:1); Shulam-mi ih ṭapapawl (8:8-9) le Solomon (1:1; 3:7, 9, 11, 8:11-12). Shulam-mi cu hi cabu-ih ṭawng hmaisabik tu (1:2) le ṭawng netabik tu a si ih (8:13), hi cabu sungah mi dang hmuahhmuah hnakin anih cu a ṭawng tambik.

Hih hla hin ralṭha zetih a rel mi cu neihawk hnuih mipa le nunau hrangih Pathian ih a pek mi duhdawtnak thianghlim a si. Neihawknak ruangih rung um pehtlaihawknak cu milai hrangih Pathian ih tuah mi pehtlaihawknak hmaisabik a si. Hih cabu in nunau le mipa sinak ih pawlawknak thuhla ih ruaḥdān dik in tuahsak. Mipa le nunau sinak hmannaḥ cu nupa hrang lawngih tuah a si thu le nupa duhdawtawkdān ding a rel uar.

Thu Hlāwm Ṭhen

I. Duatawktāwn (1:1-2:7)

II. Ngai duaḥdoawktāwn (2:8-3:5)

III. Pakhat le pakhat parih nāwmawktāwn (3:6-5:1)

IV. Lāwmawktāwn le upatawktāwn (5:2-8:4)

V. Duhdawtnak pitling langterawktāwn (8:5-14)

ISAIAH

A ngantu: Profet Isaiah

A siartu: Judah

A huap sung cān: B.C. 740-680

Isaiah-ih hmin sullam cu “Jehovah cu rundamnak a si” ti asilole, “Jehovah in a rundam,” tinak a si. A hmin sullam bangtukin thuṭhennak (bung 1-39) le rundamnak (40-66) thu a sim. Judah ram ih um Pathian-ih minungpawl hnenah an cān pawimawh lai thuanthu a ngan. Isaiah ih rawngbawl cān cu siangpahrang Uzziyah, Jotham, Ahaz, Hezekiah le Manasseh pawl ih lal lai cān ah a si (1:1; 37:37-38).

Isaiah cabu ih Israel thuanthu kan hmuh mi hi a hnāwkin theih a harsa. Hih cān ah Judah-mipawl in vansanglāmnaḥ ṭum thum an

táwng: B.C. 734-732 ah Siria le Israel an doaw, B.C. 722 ah Assiria in Israel a neh ih, B.C. 701 ah Assiria siangpahrang Sennakerib in Judah a la.

Pathian tumtah mipawl zulhin a tho ih a tlu mi hih miphunpawl hi Pathian in a uk hai (bung 13-23). Judah ram khal hin sakhua lamah buainak a nei. Annih in Pathian simdān vekin thawinak an tuah, asinan milem biaknak, nunau-mipa sualnak khal an tuah ih, an ramhnen rairingpawl ih biak mi milem an bia.

Isaiah cabu in a pawimawh zet mi “theology” a phuanglang. A pakhatnak ah, Pathian cu “Ralkap rualpawlih Jehovah,” a si (vei 45). Anih cu thil ziangkim tlunih Lal a si ih, cupawl hmangin a tumtah mipawl a hlěnsuak. Anih cu “Israel-ih Mi Thianghlim” khal a si (vei 26). Anih cu thil sual hmuahhmuah ihsin a fihlim ih, a thiangfai pumhlum. Anih cu ziang hmuahhmuah hnakin a danglam, mihleice a si. Curuangah anih cun amah dodaltu thu a then thei ih, amah rinsantu a rundam thei.

Isaiah bung 40-66 (a hleicein bung 40-48) in ziang vekih mihleice a sizia a tarlang. Amah lawng cu sersiamtu, thutak phuanglangtu umsūn le tlentu umsūn a si. B.C. 605, 597, 586 ah doral kut ih Judah a tlūknak hmutu ding le Babilon sál tannak kumpawl hmutu ding san minungpawl hnenah thazang le ruahsannak peknak dingah, Isaiah in bung 40-66 pawl thu hi a ngan. Hih vanduinakpawl hi Pathian a cah lo ruang le Babilon-mipawlih pathianpawl an cahsawn ruangah a si lo ti theihter a duh. Hih vanduinakpawl hi minungpawlih sual ruangah Pathian in a siang a si.

Isaiah cabu in Messiah a khaisâng. Isaiah in Messiah ropitzia, tum hnih a ratnak le lei parih rawng a bawlnak thu in sim. Isaiah in Messiah hrangah hmin tampi a pe (4:2; 11:1; 7:14; 9:6). Jesu-ih nun le a rawngbawlnak ih rung famkim mi thu tampi khal a phuang (7:14; 9:1-2; 53:4-6; 61:1-2). Isaiah ih thuphuan thupibik pawl cu “siahlhlahw hlapawl” ah an um (42:1-9; 49:1-6; 50:4-9; 52:13-53:12). Jehovah cu Israel-ih Mi Thianghlim a si. Amah lawng kan rinsan ding a si!

Thu Hlâwm Then

- I. Isaiah in Judah par le ram dang miphunpawl parah an sualnak ruangah Pathian thuṭhennak a phuang (bung 1-35)
- II. Isaiah in siatnak lak ihsin Judah le Hezekiah runsuahnak a phuanglang, asinan Babilon kut ih sál tannak thu a phuang cia (bung 36-39)
- III. Isaiah in Pathian in a minungpawl a tundinsalnak thu a phuang (bung 40-66)
  - A. Babilon ih sál an tan hnuah Israel a tungdingsal ding (bung 40-48)
  - B. Messiah hmangin a minungpawl a tungding ding (bung 49-57)
  - C. Lalram famkim lamah a minungpawl a tungding ding (bung 58-66)

JEREMIAH

A ngantu: Jeremiah

A siartu: Judah (Pathian-ih minungpawl)

Thil cang miih huap cān: B.C. 626-561

Profet Jeremiah cu Jerusalem ih si peng málte lawng hla ih um puithiam fapa a si (1:1). Khuahlan Kanaan ram le a kiangkung rampawl doawknak ruangih harsatnak tam zet lakah Jeremiah cu rawng a bawl. Assiria lalram ṭumsuk a thăwk ih, Babilon lalram a kaiso. B.C. 612 ah Babilon ralkap rual in Assiria khawpi Nineveh le Assiria lalram pumpi cu an tisiat. B.C. 603 ah Babilon ralkap rual in Izip an neh. Cuti cun Babilon cu leitlun huap uktu thar a hung si.

Judah ram cu milem biaknak le nunau-mipa sualnak ah a pil rero. B.C. 622 ah Judah ram in thangphawknak tawite a tep. Temple sungah Dān Bu an sar. Asinan an sualnak ih an kirsal tikah, Pathian thuthennak a thleng. Babilon ralkap rual in Jerusalem cu kum dangdang B.C. 605, 597 le 586 ah tum thum an do. Mipi le an thilripawl an thiar ih, kulhpawl an thiatbāl, cule Temple ihsin thil tampi an thiarhlo.

Profet a si vekin, Jeremiah cu mipi sualnak ruangah a ān a hai. An thinlung ah soal a lut thuk zet (13:23; 17:1, 9). Milem biaknak a nasa tuk. Baal, Molok le van khawzingnu an bia. A dik lo mi pathianpawl hnenah an fāte an thawi ih, nunau-mipa sualnak an tuah (7:31; 19:5; 32:34-35) Mi kip: mivantlang, sakhaw lam hruaitupawl (profetpawl le puithiampawl) le ramkhelpawl in Pathian thukham zīn le dān an thlun lo. Pathian be dingin temple ah an feh, asinan an ni tin nun ah amah cu an thlun lo (bung 7 le 26). An lung an thleng hmaisak a tul. Curuangah Jeremiah in Jehovah hnenih kirsal dingin a fawrh hai (3:12, 14; 4:1). Cuti asile an nun ah sung lam nun thlengawknak a um ding. Asinan cucu an êl (5:3).

Jeremiah cu Pathian hrangih thusimtu rinum a si ruangah hremnak (15:15-18), a nunnak laksak tumnak (11:18-23) le thawngthlaknak (20:2; 38:28) Pathian hrangah a tuar. Bible bung le câng tam zetin a rawngbawlnak ih harsatnak a tawnzia an tarlang (11:18-23; 12:1-6; 15:10-21; 17:14-18; 18:19-23; 20:7-18). Asinan Jeremiah in mipi a duhdawt. Curuangah amah cu “A tap mi profet” tiih kawh a si (9:1; 13:17; 14:17). An sualnakpawl ruangah mipi dokalhin thuthennak tapwngkampawl a phuang, asinan ruahsannak tapwngkampawl khal a hlan thotho (bung 30-33). Pathian-ih thusimtupawl cun soal parih thuthennak le thuthangtha parih ruahsannak thu an phuang tengteng ding a si. Kan lung kan thleng asile, a hnenah in tungdingsal ding.

Thu Hlâwm Then

- I. Pathian in profet dingah Jeremiah a ko (bung 1)
- II. Judah parah Jeremiah in thuthennak a phuang (bung 2-29)
- III. Jeremiah in thukham thar le a minungpawl tundinsalnak thu a

phuang (bung 30-33)

IV. Jeremiah in Jerusalem tluk hlan le tluk hnu ih thil cang mi thupipawl le anmah thuhla ih Pathian thucah a ngan

(bung 34-45)

V. Jeremiah in ram dang miphunpawl parah thuthennak thu a phuang (bung 46-51)

VI. Jeremiah in Jerusalem tlûknak a phuanglang (bung 52)

ṬAH HLA

A ngantu: Jeremiah

A huap sung cān: B.C. 586

Ngan kum: B.C. 586 hrawng

Hi cabu sungah profet Jeremiah cu Jew-pawlih sualnak ruangih Pathian in Judah le a khawpi Jerusalem parih a burh ding mi nunsimnak nasa zet ruangah a ṭap. Kanaan ah hruai dingin Izip ram ihsi a hruaisuah hai ihsi khan (Pui 26:27-29; Dnp 28:49-57), kum 800 sung ralring dingin cān a rak pe. Pathian in Judah ralrin peknak ah Jeremiah telin profet tampi a hmang (Jer 19:1-11). Ṭah Hla cabu ah cun Pathian in ralrinnak a rak pek vekin a thleng taktak thlang (Ṭah

2:20-21; 4:10-11). Babilon-mipawl in Judah-mipawl kha sál ah an hruai ih (B.C. 605 le 597), sál ih hruai a netabikah Jerusalem khawpi le a temple cu an ðiatbäl ðeh (B.C. 586). Cuih hnuah Tah Hla in a thu parih Pathian rinumzia a phuanglang. Hi cabu fate ah hin thinnatnak tam zet a um, asinan cuih thinnatnak ah ruahsannak khal a lang (3:22-38).

Tah Hla hi thinlung tuarnak nasa zet tarlängnak le thil cang mi fiang zetih ngannak cabu mawi zet a si. Bung 1-4 hi hla hleice pali an si. Bung khatnak ah, Jerusalem rãmnak thuhla a rel (1:2, 9, 16, 17, 21). Bung hnihnak ah, Jeremiah in Pathian thinlingnak in Jerusalem rãm ko a tuah thu a simfiang. Bung thumnak ah, Jerusalem siatnak lakah Pathian zahngainak hngat kan hmu. Bung litnak ah, a hmaisai Jerusalem ropi le atu-ih dinhmun se zet a khaikhin. Bung ngatnak ah, Pathian hnenah Jerusalem runsuak dingin Jeremiah thla a cam.

Tah Hla cabu-ih thuchah cu Pathian in a mipawl a diknak le a rinumnak in a thunun hai ti mi hi a si. Cutiuh a tuahnak sãn cu anmah rêm dingah le tungdingsal dingah a si. Hi cabu sungah zir ding thil pathum kan hmu. A pakhatnak ah nunsimdãn le cumiuh rahsuah a simfiang. A pahniuh ah, Pathian nunsimnak thlentuh sual phun dangdang a tarlang. A pathumnak le a pawimawhbik cu, Pathian in a mipawl nun a sim tikiuh an umdãn ding simfiang hi a si. Riahsiatnak ni ah ruahsannak a um ti hi Jeremiah in mi zangfah thiam Pathian a ruah rero nak ihsin kan hmuh mi a si (3:21-38). Thuðhimnakah, “Jehovah-ih zahngainak zarah kannih cu kan riaral lo, ziangruangahtile a lainatnak a tlawlh dah lo,” ti thu ropi tla kan hmu (3:22). Curuanguah Pathian in a mipawl tungdingsal dingin Jeremiah in thla a cam.

Thu Hlâwm ðhen

- I. Jeremiah in Jerusalem a rãmzia a ausuak (bung 1)
- II. Jeremiah in Pathian thinlingnak in Jerusalem tuarnak a thlen thu a simfiang (bung 2)
- III. Jeremiah a bulpâk in Jerusalem siatnak thu ah a buai (bung 3)
- IV. Jeremiah in ziangruanguah Pathian in Jerusalem thu a ðhen ti a phuanglang (bung 4)

V. Pathian runsuaknak hrangah Israel thla a cam (bung 5)

EZEKIEL

A ngantu: Ezekiel

A siartu: Judah ram ihsin Babilon ih sál tang Jew-pawl

Thil cang mi ih huap cān: B.C. 592-570

Ezekiel cu profet a si ih, puithiam khal a si (1:3; 2:5). Nebukhadnezzar hnenih Siangpahrang Jehoiakin a pekawk tikah Ezekiel cu sál ih hruai a si (B.C. 597). Sál ih an hruai a kum ngatnak (B.C. 592) ah thuphuan rawngbawl a thăwk, cule B.C. 570 (29:17) tiang thu a phuang.

Jehovah in Ezekiel kha rawngbawl dingih thu a pek tikah, a thusim ngaithla lo ding mipawl hnenah thlah a si thu Pathian in ralrinnak a rak pe. A thuchah cohlang vekin an umawter (14:1-3; 20:1-3; 33:30-32), asinan a taktak ah cun annih cu “pawisak nei lo le

lungruh” an si (3:7). Sikhalsehla, Jehovah in an hnenih thuphuan peh vivo thotho dingin thu a pe. A ɽawngkampawl an thlenkim tikah, mipi in “Keimah cu Jehovah ka si,” ti an thei ding tiah a ti. “Keimah cu Jehovah ka si,” ti hi Ezekiel sungah vei 60 hnak tam a lang.

Jehovah-ih ropitnak hi hi cabu-ih hmuitin mi bik a si. A hmaisabik thuphuansuah cu Jehovah-ih ropitnak a si (1:4-28). Profet-ih thuken ropi pahnih cu Israel le miphun dang pawl thuthennak (bung 1-32) le Israel malsawmnak a si (bung 33-48). Hi thuken pahnih cu ropitnak in khuahlan temple a suahsannak (bung 8-11) le temple thar ih a kirsalnak in a hmuhsak (bung 43:1-12).

Ezekiel cabu sungih phuanläng mi hminsin tlak bik cu “minung fapa” ti hi a si men thei. Jehovah in hi hmin hi vei 93 hmangin Ezekiel a ko. Thukham Hlun hmun dangah hi hmin längnak cu Daniel 7:13; 8:17 ah kan hmu. Ezekiel cu rawngbawl a thawh tir, Jehovah-ih ropitnak a hmuh hmaisak bik ɽumah “minung fapa” tiih kawh a si (1:28-2:1). “Minung fapa” ti mi ih a hmuhsak mi cu leivut menih sersiam profet le lei le van Sersiamtu ropitdän hleihawkzia a si.

Ezekiel-ih thucah a ropitnak bik cu kum 1000 uknak sungih temple le a sungih rawngbawlnak Pathian in Ezekiel hnenih a phuansuahnak hi a si (bung 40-48). Hi hmun thianghlim thar ih thil pawimawh cu hmun thianghlim thawi pehparaw pauhpauh cu an thianghlim zet (43:12). Cuti asile profet thucah cu a fiang zet: Jehovah-ih ropitnak milai in a ɽawmpi ding asile, thianghlimnak a ɽul a si.

Thu Hlâwm ɽhen

- I. Ezekiel in Jerusalem a tluk hlanah Judah dokalhin thu a phuang (bung 1-24)
- II. Ezekiel in ram dang miphunpawl dokalhin thu a phuang (bung 25-32)
- III. Ezekiel in Pathian in a minungpawl tungdingsal dingin thla a cam (bung 33-48)

DANIEL

A ngantu: Daniel

A siartu: Babilon sál tăn laiuh Jew-pawl

A huap sung cān: B.C. 605-536 hrawng

Jerusalem tlangval mipawimawh Daniel (1:3-4) cu Nebukhadnezzar kut ih Jerusalem a tluk hmaisā tūm B.C. 605 ah sál ih hruai a si. “Sairas a lal kum thumnak” (10:1) B.C. 536 tiang Daniel in thu a phuang. Sál ih hruai a si hlanah Jeremiah in Jerusalem ah kum 20 hnakiuh tam thu a rak phuang rero zo (Jer 1:2). Ezekiel cu B.C. 592 ah thuphuan rawngbawlnak a thăwk. Ezekiel cu a sál tănpiyawl lakah rawng a bawl.

Daniel vethung cu leitlun ram uktu ropi Babilon hnuaiuh rawng a bawl hnuah, Persia lalram hnuai khalah rawng a bawl. Cuih

lalram pahnih hnenah thu a phuang, asinan Pathian thukham neitu Israel hnen khalah a phuang thotho. Babilon kut ih Jerusalem a tlûknak cun temple tisiatnak ding lamzin a äwnsak ih, Jerusalem tlûknak cun Israel thuanthu a danglamter nasa. Hih thil cang mi ruangah rairing lalram in Jerusalem a uk thluh laiah Pathian in a lalram a dîn taktak ding maw tiin Pathian zumtu Jew-pawl in thu an sut. Hi thusuhnak cu Daniel in a sawn ih, a säwnnak cu hi cabu-ih thuken a si, cumi cu Pathian in a lalram hrangah a khawkhannak cu harsat cãn ah a hlensuak rero ti hi a si.

Profet Daniel in himi thupi cu thu hnih in bung 1-7 ah a buaipi. A pakhatnak ah, Pathian amah lawng cu leilung tlunih lalram hmuahhmuah tlunih Lal diktak a si. A pahnihnak ah, leitlun pumpi ah a lalram in hnaihnäwktu a nei lo ding. A mipawl hrangih Pathian khawkhannak cu bung 8-12 ah Daniel in a phuanglang. Hi leitlun lalram thu le hla relnak a si ruangah Daniel 2:4b-7:28 tiang hi khuahlan Kanaan ram le a kiangkap rampawlih ÷awng Aramik ih ngan a si. Jew-pawl thawi an pehtlaihawknak thuhla cu Daniel 1:1-2:4a le bung 8-12 ah Hebru ÷awng ih ngan a si.

A mipawl hrangih Pathian khawkhannak Daniel in a phuan tikah, lalram thar ropitnak lam buaipi hnakin a ra thleng ding mi doawknakpawl le harsatnak lamah Daniel cu Pathian in a hmuitinter. “Ka bawipa, hi thilpawlih cemnetnak cu ziang vek a si ding?” (Dan 12:8) tiih a suh tikah, Anih cu, “Daniel, na lamzin ah feh men aw, ziangah tile cãn a cem hlanlo hi ÷awngkampawl cu thuh le erhpit a si,” (Dan 12:9) tiih sim a si.

Thu Hlâwm Ṭhen

- I. Babilon le Persia ih siangpahrangpawl thawi Daniel-ih tawnteh mipawl in miphunpawl tlunih Pathian Lalnak a langter (bung 1-7)
- II. Daniel-ih hmai lam thu a phuan mi in a mipawl hrangih Pathian thil tum a langter (bung 8-12)

HOSEA

A ngantu: Beerî Fapa Hosea

A siartu: Sak lam Lalram, Israel

Ngan kum: B.C. 725 hrawng

Jeroboam II a uknak cem lamah Hosea in thuphuan a thăwk. Assiria in Israel khawpi Samaria a neh hlante tiang Hosea cun rawng a bawl (B.C. 755-725). Cuih cān ah Israel cu a hmuingil ih ralkap cahnak a nei (bung 2, 4-5). Asinan Hosea-ih rawngbawlnak a cem tikah Israel cu ramkhel lamah a hnget nawn lo. Jeroboam II hnuah siangpahrang paruk in an uk. Pali cu thah an si ih, pahnih in kum khat hnak mal an uk. Israel cu a cak zet mi rampawl in sak lam ihsin Assiria in, thlang lam ihsin Izip in an năwr. Sak lam lalram-mi sinak nei (7:5) le hlawhlhâng nupi thi dingih Pathian in a fial mi thu siarlo, Hosea

thuhla theih ding a mal zet. Hlawhlâng nupi ih ðhit ding cu ðuanvo thil maktak a si. Pathian in a mipawl a pehtlaihnak hmuhsaknak dingah a nupi rinum lo parih rinumteih um dingin Pathian in Hosea a fial. Hosea in fâte pathum a nei ih, an hminpawl hmangin Pathian in minungpawl hnenah thucah a sim.

Hih cabu hi ðhen hnih ah a ðhenaw (1-3, 4-14). A hmaisā bung thum hin hi cabu hrangah thutlangpi a zām. Pasal in a nupi uire cing khalih a nupi thawi an tuah mi thukham parih rinum zet tu pasal kha Hosea hin a langter. Israel cu Izip ram ih si runsuah Pathian-ih mihleice an si. Thulungtu hrangah malsawmnak le thulung lo tu hrangah dāntatnak thutiamkam thukham cu ramþing ah Pathian in Israel thawn a tuah, asinan Israel in Pathian a dungtun. A hnen ih si an dāwn mi malsawmpawl cu Pathian hnenin a si ti an pawm lo. Anmah thawi a tuah mi thukham cu an pahbāl ih, pathian dang pawl lamah an pial, cule miphun dang pawl an rinsan. Hosea thuanthu ih a laimu cu Israel cu hlawhlâng ih cang nupi, pasal dungtun ih mipa dang pawl hnenih feh vek a si thu hi a si.

Hosea cabu a hrek neta (bung 4-14) ah cun, Pathian in Israel cu dāntatnak thawn a hro. Asinan an hrangah a duhdawtnak cu a langter ih, a hnenih kirsal dingin a ngen hai. Hosea cabu ah tundinsalnak le ngaidamnak ruahsannak thu kan hmu. Israel cu rinum lo si khal hai sehla, Pathian cu an parah a rinum thotho.

Hosea cabu in kan pumhlum ih Pathian hnenih peaw dingin in ngen a si. Amah hnenih kan rinum lo tik khalah, Pathian cu a mipawl tungdingsal dingin a rinum ringring.

Thu Hlāwm ðhen

- I. Hosea in nupi rinum lo a ðhitnak in Pathian lakih Israel a rinum lozia a hmuhsak (bung 1-3)
- II. Israel dokalhih Hosea ih thuphuan mi in Israel parih Pathian rinumnak a simfiang (bung 4-14)
  - A. Hosea in Israel-ih rinum lozia a langter (4:1-6:3)
  - B. Hosea in Pathian dāntatnak a phuang (6:4-10:15)
  - C. Hosea in Israel tungdingsal dingih Pathian duhdawtnak a langter (bung 11-14)

JOEL

A ngantu: Pethuel fapa Joel

A siartu: Judah le Jerusalem

Ngan kum: B.C. Kum zabi 8 le 9 hrawng

Kharbawk ih siatsuahnak nasa zet a ram pum ih an tuar hnuah, Judah ram ah Joel in thu a phuang. Hi cabu in a kum thu a tarlang lo nân, temple um laiuh ngan a si ti a fiang. Curuangah hi cabu cu Jew-pawl sâl an tân laiuh ngan mi a si thei lo. Hi cabu san laiuh Israel-ih ral tumbik pawl cu Edom-mipawl, Filistia-mipawl, Fonesia-mipawl le Izip-mipawl an si; Assiria-mipawl le Babilon-mipawl cu neta lamah Israel ral ah an rung cang. Hih cãn ah hin, Grikmipawl khal theih an si nân, annih cu hmun hla zetih ram cak tiuh ruah an si. Hih thupawl sirhsanin, Joel cu B.C kum zabi pakua in pariat karlakah thu a phuang, tiah kan ti thei.

Mosi thukham an pabhāl ruangah Pathian in a mipawl hnenih a thlah mi kharbawk ih siatsuahnak thu relsalnak in Joel in a thāwk. Israel in Bawipa thawi an thukham an pabhāl asile, Dān Peksalnak 28:38-42 ah Pathian in hi harsatnak rori hi a tiamkam, cule Joel san ah cuih dāntatnak cu a thleng taktak. Himi “Bawipaih ni” ti hi a ra thleng ding mi Pathian in leilung tlun pumpi dān a tat ding ni Bawipaih ni ropi thuhla mipi hnenih ralrin a peknak a si. Asinan dāntatnak ti mi hi hi cabu-ih a tumbik mi cu a si lo. Judah a sirawk asile, khaih cān ah Pathian in mal a sawm ding ih, hmai lam hłapi khalah Pathian in mal a sawm ding (2:18-3:21). Mosi thukhamih Pathian in thu a tiamkam hai vekin (Dnp 30:1-10), Pathian-ih minungpawl cu thlawsuah an si ding ih, an ralpawl cu dāntat an si ding.

Khristianpawl cu kan sualnak le kan hlawhsāmnaḱ pawl ruangah kan tha a nau zet theu. A cāncānah cun kan sualnak ruangah Pathian in kanmah in cohlang nawn lo vekih ruahnak kan nei. Kharbawk hremnak in Judah ram a siatsuah vekin, sual cun khawih siat mi a nei, asinan kharbawkpawl ih an eiral mi kumpawl rūlsal dingin Pathian in a tiamkam. Ziang tluk ngaidamnak ropi so a si!

Thu Hlāwm Then

- I. Joel in kharbawk hmangih hremnak kha Pathian in a mipawl thuṭhennak vekih a thlah mi a si thu cipciar zetin a sim, cule sualsir dingin mipi a ko (1:1-2:17)
- II. Mipi an sual an sir asile, Pathian in atu-ah le hmai lam cān hłapi khalah malsawmnaḱ a thlenter ding thu a phuang (2:18-3:21)

AMOS

A ngantu: Amos

A siartu: Sak lam Lalram, Israel

Ngan kum: B.C. 765-757 hrawng

Amos cu sak lam lalram ah thu a phuang, asinan amah cu thlang lam lalram Tekoa khawmi a si. Tekoa khua cu Juda ramthng zimah a um ih, Amos cu ran khāltu a si. Neta lamah mifarahpawl ih ei mi thei rah phun, “Theikung rah kilkhawitu,” a si thu a rel (Amo 7:14). Hih cān ah Judah le Israel cun an lalram cu Solomon uk lai tiat in an kauh. Hih cān cu Israel hrangih hmuingil cān a si. Israel a hmuingil laiah, midingfel mineinung in mifarahpawl an bāwm ding Pathian in a beisei (Dnp 15:4-5). Cuti si loin, milem bia Israel mineinungpawl cun an sumpai le an thiltitheinak cu micak lo palbētnak ah an hmang.

Amos in a thuphuan cu miphunpawl parih thiam lo coternakpawl a dotdotin a thăwk (Amo 2:16). A netabik le a saubik thiam lo coternak cu Amos in Israel parah a phuang. Hih thiam lo coternak a phuan hnuah Amos in Pathian “Kamsuakthu hi ngaithla uh” tiin mipi a sawm. Pathian par le pakhat le pakhat karlakih an sualnakpawl a rel tikah “Kamsuakthu hi ngaithla uh” ti hi vei thum a rel (Amo 3:1-5:17). Sual in dāntatnak a thlen ih, Amos in hmakhaw pihnak pahnih mipi parah a phuang (Amo 5:18-6:14). Hi cabu hi Bawipa in Amos a hmuh mi thil pahnih thawn a netter: a hmaisaah dāntatnak, cuih hnuah tundinsalnak (Amo 7:1-9:15). Amos in micak lo pawl an palbēt ruangah an parah Pathian in kharbawkpawl, ni ling le nehnak a thlenter ding thu a phuang. Asinan a siraw mipawl cu Pathian in a tundinsal hai ding thu khal a tiamkam. Ni ni khat khat ah David cithlah ihsin siangpahrang pakhat ih uk dingin, Israel cu a ram ah Pathian in a hruaikir leh ding.

A thuphuan mi a ngannak ah, Amos cu Puithiam Hnaṭuannak bung 26 le Dān Peksalnak bung 28 thu ah a ṭhumawsal cingcing. Israel in Pathian thu a lun lo asile, a parih thleng ding mi dāntatnakpawl kha hi bung pahnih hin cipciar zetin an rel. Hih dāntatnakpawl hi an thleng ding a si tiah mipi ralrinnak a pe. Amos hi Thukham Thar khalah hmun pawimawh a luah. David-ih sungza tundinsal a si tikah, Zentelpawl cu Bawipaih hmin ih kawh an si ding, tiah a sim (Amo 9:11-12). Khrih van a kai hnuah, hihi a thlengkim thăwk ih James in Apostolpawlih Cangvaihnak cabu 15:14-21 ah Amos 9:11-12 hi a vun la, cu tawkih a rel duh mi cu thuthangṭha thu ih Pathian ih ruahmannak ah miphunpawl an tel ti le thuthangṭha an zum tikah Jew-mi ih va can ṭul kherkher loin, Zentel an si kumkhua ding ti mi a si.

Thu Hlāwm Ṭhen

- I. Amos in miphunpawl dokalhin thucah pariat a phuang (bung 1-2)
- II. Amos in Israel-ih sualpawl le Pathian-ih ralrin peknak a phuang (bung 3-6)
- III. Amos in Pathian-ih thuthennak larnak panga a hmu (7:1-9:10)
- IV. Amos in Pathian-ih tundinsalnak a tiam (9:11-15)

OBADIAH

A ngantu: Obadiah

A siartu: Judah le Edom

Ngan kum: B.C. 840 hrawng

Obadiah hi Thukham Hlun ih cabu tawibik a si. A ngantuih thuhla hi a hmin siarlo theih ding a um lo. Hi cabu hi Judah ram ih nisuahnak thlang lam tlang ram ih um Edom dokalhih thuphuan tawite a si. Hih cabu in a cān a rel lo, asinan Jehoram a lal lai cān ih ngan mi a si zum a um. Jehoram lal laiah Edom in Judah uknak ihsin an hél (2Sp 8:20-22; 2San 21:8-10). Hih cān ah Filistia-mipawl le Arabia-mipawl cu Jerusalem ah an lut ih, siangpahrang hlawnthil le siangpahrang sungkua tiangin an thiarhlo (2San 21:16-17) (Oba 11, 16 zoh). Cāng 12-14 in hmai lam cān ih Judah donak ah Edom tel lo

dingin ralrinnak a pe. Hih ralrin peknak câng 16 hin Babilon in Jerusalem a tisiatnak rel si sehla cu umzia a nei lo ding. Obadiah cabu ih Jerusalem donak thu hi Babilon in Jerusalem a run donak si loin, Jehoram san laiuh ral in Jerusalem an donak thu lamih kan lak asile umzia a nei sawn (câng 11).

Tlang ram ih an um ruangah, Edom-mipawl cu an hngal ih, ziang ral khal in anmah an neh thei dingah an ruat lo. Asinan Edom in Judah bawm loin, Judah-ih harsatnak cu remcännak ih a lâk sawn ruangah Pathian dântatnak cu Edom parah a tla ding tiah Obadiah in a sim. Edom in Judah a do leh pang asile tiin Obadiah in Edom cu ralrinnak a pesal, ziangruangahtile Edom hrangih dântatnak ni cu a nai a si.

Cuih dântatnak ni cu “Jehovahih ni” tiuh kawh a si. Obadiah hin “Jehovahih ni” ti mi hi ni neta cãn ih dântatnak hrangih hmangtu hmaisabik a si men thei. Jehovahih ni ti mi ih a sawhkhieh mi cu leilung tlun thuhla felfaiternak dingih Pathian a run hrawlhawk cãn a sawhkhieh a si. Cuih ni cu a tlangpithuin dântatnak ni a si. Jehovahih ni ti mi hin dântatnak cãn dangdang a sawhkhieh thei, asinan Jehovahih ni netnak cu hi san cemnakah Khrih a vei hnihnak ratsalnak thawn pehparawin a ra thleng leh ding. Obadiah-ih thuphuannak ah Jehovahih ni ti mi cun Judah-ih doral parih dântatnak a sawhkhieh, asinan neta lamah profetpawl in Judah-mipawl le Israel-mipawl cu an sual an sir tengteng ding a si tiin ralrinnak a pe ih, an sual an sir lo asile, anmai hrang khalah Jehovahih ni cu dântatnak ni a si ding tiin a phuang.

Thu Hlâwm Then

- I. Obadiah in Pathian ih Edom a siatbâldân ding ralrinnak a pe (câng 1-9)
- II. Obadiah in Pathian thuthennak dawng tlak Edom sualnakpawl a tarlang (câng 10-14)
- III. Obadiah in Edom siatnak le hmai lam cãn ih Bawipaih Ni pehtlaihnak a phuang cia (câng 15-21)

JONAH

A ngantu: Theih a si lo; Jonah a si men thei

A siartu: Israel

Thil cang mi ih huap cān: B.C. Kum zabi pariat hrawng

Jonah cabu hi a dang profet cabu tawi pawl lakah a danglam hleice. Thuchah si loin thuanthu a si.

Hi cabu hi amah Jonah ih ngan a si men thei, ziangruangahtile hi cabu sungih thuhla cipciar tampi hi amah Jonah lawngih theih mi an si zum a um.

Jonah in Jeroboam lalnak hnuaiyah sak lam lalram a kauh ding thu a rak phuang (2Sp 14:25). Amaï san ah Israel le Judah cu an doralpawl, Assiria telin, an tumsuk laiah, an t̄hangso.

Assiria umnak ram sungih khawpipawl lakih pakhat Nineveh khawpi ah dāntatnak thuchah va sim dingih thupek a dawnnak in hi

cabu hi a thăwk. A ra thleng ding mi dāntatnak hmangih mipi ralrinnak pe dingin Pathian in profet a thlah asile, an hrangah lungthlengnak ding lamzin a āwnsak ih, dāntatnak hrial ding lamzin a āwnsak ti Jonah in a thei.

Israel hrangih mirinum Jonah cu a tlānsuak riangri aw. Bung 1-nak in Jonah a tlanhloh thu le lāwng ihsi hlāwnsuah a sinak le ngapi ih a dawlh thu a sim. Bung 2-nak in ngapi sung ihsi Jonah in runsuahnak hrangih thla a cam thu a ngan. Bung 3-nak in Jonah in a thupek dawn mi a tlamtinterzia le Nineveh khawmipawl an lung an thleng thu a rel. Bung 4-nak in Jonah le Pathian an biakawknak in cabu a khar. Pathian in Nineveh a zuah cu Jonah a thin a heng, cule Pathian in Jonah hnenah a lainatnak a zirh.

Jonah cabu in Pathian cu ziangkim tlun: tipi tlun, leilung tlun, tisuar tlun, nga tlun, thingkung le hrampi tlun, rannung tluh Lal a sizia a phuanglang. Anih cu Israel tlun lawngah si loin, miphun dang pawl hmuahhmuah tlun khalih Pathian a si. Israel-mipawl parih a tuah zāt in Nineveh khawmipawl par khalah thuthen thei nak le ngaidam thei nak a nei. Mi kip uktu le thuthentu ziangkimtitheti Pathian cun thlaphang ko mi a tuah thei. Asinan Jonah cabu in Pathian cu lainatnak nei a sizia khal a langter. Abraham hnenih thu a tiamkam vekin, miphun dang pawl cu Israel hmangin thlawsuah pek a duh (Sem 12:3).

Pathian cun Jonah le lāwng māvngtupawl a zuah hai ih, misualrāl Nineveh khawmipawl khal an lung an thleng tikah a zuah hai. Anih cun a sersiam mi milai a duhdawt ih, lungthlengnak cān remcāng le hi dāntatnak pumpelhdān ding remcānnak a pe hai.

Thu Hlāwm Then

- I. Jehovahih thupek ihsin Jonah a tlān, cule Bawipa in amah dawlhthu dingah ngapi a thlah (bung 1)
- II. Runsuahnak hrangah Jonah thla a cam, cule Bawipa in ngapi pum sung ihsin a runsuak (bung 2)
- III. Jehovahih thupek Jonah in a famkimter, cule Nineveh khawmipawl an sual an sir (bung 3)
- IV. Pathian in Nineveh a zuah ruangah Jonah a riah a sia, cule

Pathian in a lainatnak Jonah a zirh (bung 4)

MIKAH

A ngantu: Mikah

A siartu: Judah

A huap sung cān: Kum zabi pariat neta lam

Mikah cu Filistia-mipawlih khawpi Gath kiangih um, Judah khua Moresheth ihsin a si. Anih cu Isaiah thawi san khat ih rawngbawl a si ih, anih khal Judah rammipawl hnenah thu a phuang. Mikah cun Jotham a lal lai, sak lam lalram ih Samaria a tlûk hlanah (1:1, 6) thuphuan a thăwk, cule Sennakerib in Judah a sîm ih, Jerusalem a kharkhum cān ah thu a phuang (1:1, 8-16).

Hi cabu hi ðen thum ih ðen theih a si ih, a ðen i kip in “ngaithla” ti ðawngfāng in a thăwk (1-2, 3-5, 6-7). ðen i kip cu dāntatnak thu a si ih (1:1-2:11; 3:1-12; 6:1-7:7), runsuahnak thucah in a thlun (2:12-13; 4:1-5:15; 7:8-20). Mosi thukham an pahbāl ruangah Judah-mipawl in Pathian dāntatnak an tawn ding thu Mikah in a

phuang (6:1-5). A hleicein Judah-mipawl cun milem an bia ih (1:6-7; 6:16), mifarah an palbēt (2:2; 3:1-3). Sikhalsehla, hi dāntatnak thu simsung mi cu ruahsannak thuphuan in a thlun. Abraham thawi thukham ruangah, Pathian in Israel dung a tūn lo ding (7:20). Zion ih a khawmsal ding mi a tāngsūnpawl cu a runsuak ding (2:12; 4:6; 5:3).

Ni khat khat ah David cithlah ihsin Siangpahrang pakhat in Zion ihsin a uk leh ding, cule miphun dang pawl hmuahhmuah cu tawkah Pathian be dingih hīp an si ding (2:12; 4:1-3, 13). Mikah in cuih Siangpahrang suahnak ding hmun Bethlehem khal a phuang cia (5:2; Mat 2:5-6).

Pathian ropitnak cu Mikah cabu ah a lang. Judah hnenah dāntatnak thim thucah phuang ding si khal sehla, Mikah cun Pathian cu lung a thleng mipawl le amah naihtupawl lamah zangfahnak le zahngainak a nei ti khal a phuang. Mikah ih phuanläng mi zahngainak nei Pathian ah Khristianpawl cu lungawi aipuangih um ding kan si, ziangah tile amah vek zohman an um lo (7:18).

Thu Hlāwm Ṭhen

I. Ṭhen khatnak (bung 1-2)

A. Thuṭhennak (1:1-2:11)

B. Runsuahnak (2:12-13)

II. Ṭhen hnihnak (bung 3-5)

A. Thuṭhennak (3:1-12)

B. Runsuahnak (4:1-5:15)

III. Ṭhen thumnak (bung 6-7)

A. Thuṭhennak (6:1-7:6)

B. Runsuahnak (7:7-20)

NAHUM

A ngantu: Nahum

A huap sung cān: B.C 663 le 612 karlak

A siartu: Judah (Pathian-ih minungpawl) le Assiria

Nahum in Assiria lalram pi a siat ding tiah a simsung. A cabu hin Assiria khawpi Nineveh thuhla a rel. Hi cabu sungih a dang khawpi pawimawh cu No-Amon a si. Assiria in hi khawpi pawimawh Izip cu B.C. 663 ah an tisiat (3:8-10). Nahum in himi thil cang hnu, asinan Nineveh siat hlan B.C. 612 ah hi cabu hi a ngan (2:1-3:7, 11-19).

Assiria in Zufariṭis Tiva pi ihsin Kanaan ram ih sak lam kha B.C. 850-612 tiang a uk. Khuahlan leilung pi hin Assiria lalram hi an ṭih ngaingai, ziangruangahtile miphun dang pawl an siatsuah ih, an mipi an ṭekdarhter (2Sp 17:1-6). Assiria cun thiltitheinak, neihnunnak

le hminthannak a hawl. Sikhalsehla hi lalram pi cu a tlu ding, ziangruangahtile cuih lalram pi cu Pathian in a do ding ih, dān a tat ding (2:13; 3:5).

Nahum in a simsungnak hi Pathian thangthatnak hla in a thăwk (1:2-8). Pathian cu ral dotu a si. Anih cu thiltitheinak ah a nasa ih, dingfelnak a ngaina. A ralpawl dān a tat.

Amah cu that khal a tha, a thin a fual ih a mipawl parah lainatnak a nei. Bung 1-nak ah Pathian thangthatnak hla hnuah runsuahnak le dāntatnak a peh. Dāntatnak cu Jehovah dokalhih thil tha lo tuah tumtupawl hrangah a si (1:9, 11, 14), asinan runsuahnak cu Pathian-ih minungpawl hnenah a thleng ding (1:12-13, 15).

Hi cabu-ih bung le câng pawimawhpawl cu 2:1-3:7, 11-19 hi an si. Hi tawkah Nahum in Nineveh siatnak a tarlang. Cumi cu a thleng hrih lo nân, Nahum in thil thleng zo mi vekin a sim. Cumi cu Pathian dāntatnak a thlen rori ding ruangah a si. Nineveh cu neh thei lo ding vek a bang, Izip khawpi No-Amon khal neh thei lo ding vek a bang. Khawruahharzain Pathian in Assiria kha No-Amon khawpi kawlawngtertu dingah a rak hmang (3:8-10). Cuti vekin Nineveh khal a tisiat ding.

Ziangah so No-Amon siatnak cu Pathian mipawl hrangah thathawnak thuthang a si? Pathian cu thil cang mi hmuahhmuah tlunih thuneitu a si ih, miphun hmuahhmuah uktu Lal a si. Miphun hmuahhmuah thil sual an tuah tikah Pathian in tawk a ti cin a um. Pathian thuthennak a um. Milai sualralnak cu Pathian in siang hman sehla, an sualralnak sǎn cu a hnenah an sim leh ding. Leilung tlunih uktu cakbik in a dingfel mi Pathian thuthennak hmaiah a ding thei lo. Dāntatnak ni cu a ra lai rero a si. Pathian cu ral dotu a si. Anih cun thil tha lo dān a tat, asinan a mipawl hrang khalah ral a do ih, thlawsuah a pe hai. Curuangah a camsiatnak si loin, a malsawm dawng dingah Pathian thawi pehzāwmawknak dik neih hi a thupi tuk.

Thu Hlâwm Then

I. Jehovah in a mipawl a humhim le phuba a laksak hai ruangah

Nahum in Bawipa a khaisâng (1:1-8)

II. Jehovah in Nineveh a tisiat ding, tiah Nahum in thu a phuang

(1:9-3:19)

- A. Nineveh siat ding thu le Judah runsuahnak thu Nahum in a sim (1:9-2:2)
- B. Nineveh kulhkhūm a si thu le a siatnak thu cipciarin Nahum in a tarlang (2:3-12)
- C. Nineveh siatnak sǎn Nahum in a phawrhlang (2:13-3:19)

HABAKKUK

A ngantu: Habakkuk

A siartu: Judah (Pathian-ih minungpawl)

A huap sung cān: B.C. 606 hrawng

Habakkuk cu Judah thuanthu ih tikcucān harsat cān ah rawng a bawl.

Pathian duh zawngih tundinsal tumtu Josiah lalnak hnuaiiah (B.C. 640-609) Judah-mipawl cun ʘhangphawknak fate an tep. Asinan amah cu B.C. 609 ah thah a si. Amah hnuih siangpahrangpawl in mipi cu sual maksak sinsin ah an hruai. Cuvek buainakpawl hleiah, uktu Assiria cu uktu thar Babilon kut ah B.C. 612 ah a tlu ih, Babilon cu leitlun pumpuluk uktu a hung si. Habakkuk in amai san ih lalram le lalram karlahih thil thleng mipawl a ruah tikah, Pathian thuthennak theithiam loin thusuhnak a nei.

Bung 1-2 ah Habakkuk-ih thusuhnakpawl, vuivainakpawl le Pathian ih thu a lehnakpawl a dotdotin kan hmu.

Habakkuk san ah Judah-mipawl an sual zet laiah a dingfel mi Pathian in zianghman ti loih a um menmen hi ziangruangah a si, tiin Habakkuk in thu a sut (1:2-4). A hmaisabik Pathian ih thulehnak cu anih in Judah-mipawlih sualnak cu hmu loin a umsan men lo; Babilon-mipawl kha Judah dantattu ding hmanrua ah a tungding ding ti a si (1:5-11).

Babilon-mipawl cu zahngainak nei lo le an hlawhtlinnak cu rairing mipawlih pathianpawl ruangah a si ti zumtu an si. Curuangah Habakkuk cu a buai sinsin. Pathian in a tumtah mi tisuaktu dingah mipahun sualrál sinsin a hmang ding ih, cuih Babilon-mipawl cun an nehnak cu an milem pathianpawl ruangah a si tiah thangthatnak an pe ding.

Habakkuk cabu-ih a laimu Bible bung le câng cu 2:2-5 hi a si. Amai cãn teah Pathian a cângvai ding. Babilon-mipawl vek mihngalpawl cu thiam lo coter an si ding ih, dântat an si ding, asinan midingfel cu rinnak in a nung ding ti hi Habakkuk in a cinken tengteng a tul. A mipawl in amah an rinsan ding Pathian in a duh.

Harsatnak cãn khalah a mipawl in amah ah himnak le ruahsannak an hmuh ding a duh.

Pathian-ih sawnnak a pahnihnak cu 2:6-20 hi a si. Babilon-mipawl cu an nun sualralnak ruangah Pathian in thiam lo a coter hai (2:6, 9, 12, 15, 19). Pathian in annihpawl cu dãn a tat hai ding.

Habakkuk in a theihthiam hnuih a thusim mi cu thangthatnak hla a si. Habakkuk cu Pathian thawn an táwngaw ih, khawruahharin a um (3:1-2). Pathian-ih sawnnak 3:3-15 cu a mipawl parih Izip ram ih an um ihsin Kanaan ram ih an luh (B.C. 1450-1390) tiangih khawruahharza a thilti mipawl thlirsalnak a si. Cuih tikcucãn cu Pathian huham le kilkhawinak phuanlängnak a si.

A netabik Habakkuk-ih thulehnak cu 3:16-19 ah kan hmu. Siatnak maksak lakah Pathian ka rinsan thei! Curuangah Pathian cu hnangamten ka hngak thei, boruak harsa lakah lungawi aipuangin ka um thei ih, Jehovah ah nehnak ka co thei ti hi Habakkuk-ih thulehnak a si.

Thu Hlâwm Then

- I. Habakkuk Pathian thawi an biakawknak hmaisabik (1:1-11)
  - A. Habakkuk: Ziangah so Pathian in misualrál Judah mipawl parah diknak a hman lo? (1:1-4)
  - B. Pathian: Judah mipi thußen dingin Babilon ka tungding ding (1:5-11)
- II. Habakkuk Pathian thawi an biakawknak vawi hnihnak (1:12-2:20)
  - A. Habakkuk: Ziangtin so Pathian in khavek misualrál Babilon mipawl kha a tumtah mi hrangih a hman thei? (1:12-17)
  - B. Pathian: Midingfel cu zumnak in a nung ding, cule misualrál cu thußen a si ding (2:1-20)
- III. Habakkuk-ih zumnak ih a säwnnak (3:1-19)
  - A. Habakkuk in thinlingnak lakah zahngainak mang dingin Bawipa hnenah thla a cam (3:1-2)
  - B. Habakkuk in Pathian in a mipawl hrangih khawruahharza hna a ùan mipawl a simsal (3:3-15)
  - C. Habakkuk in Pathian a rinsanzia le a aipuannak hnget zetin a phuang (3:16-19)

ZEFANIAH

A ngantu: Zefaniah

A siartu: Judah (Pathian-ih minungpawl)

A huap sung cān: B.C. 640–612 Karlak

Zefaniah 1:1 vekin, profet Zefaniah cu Judah ram ih thlarau lam remṭhatnak pipa hrulaitu Pathian mi siangpahrang Hezekiah-ih tusin a si (2Sp 18:1-7 zoh aw). Zefaniah-ih rawngbawlnak cu a sungkhat hla, Josiah a lal lai a si (B.C. 640-609). Josiah hlanih Judah ram ih siangpahrang pahnih (Manasseh le Amon) in kum 50 hnak tam an uk ih, annih cu misualrál zet an si (2Sp 21 le 2San 33 zoh aw). Curuangah Zefaniah in Pathian hril mi milai (Judah) sualnak simaw, miphun dang pawl sualnak simaw, sual parih Pathian dāntatnak tam zet a phuang. Pathian in pathian dang biaknak cu a zoh men lo ding ih, amai dān kalhah cangvaihnak khal a zoh men lo ding.

Hi cabu-ih zirhnak tamsawn cu Jehovah-ih Ni ti mi thu ah a khaikhawmaw (1:7, 8, 14, 15, 16, 18; 2:2, 3; 3:8, 11, 16). Jehovah-ih Ni ti hi nazi 24 rei ni khat a si lo ih, a tumtah mipawl a hlensuahnak

Jehovah-ih cān hleice a si sawn. Hi hin kap hnih a nei (misualpawl parih dāntatnak le Pathian mipawl parih malsawmnak), cule cān huap pahnih (a nai le a hla) a nei. Lungthleng duh lo pawl hnenah sual ruangah dāntatnak a thleng lohli ding, tiin Pathian in hi cabu siar hmaisā tupawl hnenah ralrinnak a pe. Josiah a lal laiīh thangphawknak tawite khan leng lam thlengawknak lawng a suah, curuangah Pathian in B.C. 605, 597 le 586 ah Judah dān a tat. Sikhalsehla, cumi cu hmai lam cān ih Pathian in misualpawl dān a tat ding le a mipawl thlawsuah a pek ding thlir sungnak a si.

Zefaniah cabu cu then hnih ih then theih a si, cumi ih kan hmuh mi cu Jehovah-ih Ni ti hin dāntatnak le malsawmnak a sawhkhīh thei ih, a nai le a hla khal a sawhkhīh thei (1:2-3:8 le 3:9-20). Then hmaisāah, Judah-mipawl in Pathian thupekpawl ih tlukluh an el ruangah, Pathian in dāntatnak an parah a thlengter ding, ti Zefaniah in a simfiang hai (1:2-2:3; 3:1-7). Annih cun a dik lo mi pathianpawl tla an bia ih, Pathian in pawī a ti taktak lo, ti lungput an nei (1:12). Pathian in an kiangkap miphunpawl khal dān a tat ding, tiah Zefaniah in a sim (2:4-15; 3:8). Pathian-ih minungpawl an tuah siat nak, an duhamnak, ralkap cahnak an rinsannak le pathian dik lo an biaknak in Pathian dāntatnak a thlengter ding.

Then hnihnak in (3:9-20) ruahsannak, malsawm le tundinsalnak a rel uar. Curuangah 3:9-20 cu then hmaisā ih dāntatnak linglet a si. Pathian cu an hnenih a um ruangah an upat ih, a hnenah an tlulut ih, amah an bia ih an rēn thei nak dingah, Pathian in Jew le Zentel cu a thianfai hai ding (3:15, 17).

Thuhlawn then

I. Zefaniah in thūthennek vekin Bawipaih Ni a tarlang (1:1-3:8)

A. Pathian in Judah mipawl thu a then ding (1:1-2:3)

B. Pathian in ram dang miphunpawl thu a then ding (2:4-15)

C. Judah mipawli h sual in Pathian thūthennek a phu (3:1-7)

D. Ram dang miphunpawl in Pathian thinlingnak an phu
(3:8)

II. Zefaniah in ruahsannak, malsawm le tundinsalnak vekin Bawipaih Ni kha a tarlang (3:9-20)

HAGGAI

A ngantu: Haggai

A siartu: Persia-mipawlih uk laiuh Jew-pawl

A huap sung cān: B.C. 519

Bible sungah profet Haggai le profet Zekariah an lāng hmaisabik nak cu Ezra cabu hi a si. Babilon le Persia ih Jew-pawl sāl an tān hnuah, Jerusalem temple thar saksalnak ah ṭan an la. Persia Siangpahrang Sairas in Jew-pawl temple saksal dingin Jerusalem ih kir ding siannak a pe. Cule B.C. 536 ah a lungphum an ṭhehfel. Asinan Sairas a thih hnu tawkfang ah (B.C. 529 hrawngah), Jew-pawlih ralpawl in Persia Siangpahrang dang hnenah ca an ngan ih, Jerusalem ih temple saktupawl cun amah do an tum tiah an puh. Cumi hlanih Jerusalem khawpi uktu siangpahrangpawl in miphun dang siangpahrangpawl parih helhmang an sinak thupawl a hliakhlai fel hnuah, Jew-pawlih ralpawl ih an puhnak cu a dik men thei tiah a zum. Cule Jew-pawlih temple sak cu hranhramih cawlder dingin thu a pe.

Sairas in hi hlan kum tampi ah temple saksal dingin thu a rak pe ko nān (Ezr 1:1-4), Jew-pawl cun siangpahrang netaih thupek cu

an cohlang. Jew-pawl in “Jehovah inn sak ding cān” a thleng hrih lo tiah an pawm (Hag 1:2). Asinan Haggai le Zekariah in an hnenih thu an sim hnuah, mipi cu cuih hna hrangah an thinlung an thartersal ih an tuansal. Cuih tumah cun siangpahrang thar hnenah Sairas ih thu a rak suah mi cu an sim (Ezr 5:13-16; 6:1-5). Zerubbabel cu temple saktupawl hruaitu tuansal neitu a si ruangah Haggai in a hnenah a thuchah cu a sim (1:1; zohbet aw 1:12, 14; 2:2, 4, 21, 23).

Profet Haggai in a thuphuan cu B.C 519 laifang hrawngin a thawk ih, cumi cu thla thum hnuah thehfel a si. A thuken laimu cu: Jehovah-ih lalram hna ah amai duh zawngin um uhla, a thutiam thukham malsawmpawl tla nan co ding ti a si. Hi cabu ah thuchah pali a um. A pakhatnak ah, Haggai in hnatuantupawl kha Jehovah hna ih daithlan bansan dingin nun a sim ih, Jehovah hna ih kirsal dingin tha a pe hai (1:1-15). A pahnihnak ah, Pathian khawkhannak ah an hnatuan cu hna ropi a si, tiin Haggai in a theihtersal hai (2:1-9). A pathumnak ah, Pathian ih malsawm a tiamkam hai thu mipi a theihtersal. A thu an lun ruangah a liam cia-ih camsiatnak cu thaihloh a si zo ih, Pathian malsawm cu peksal a si zo (2:10-19). A palitnak ah, leitlun lalrampawl tisiat si khal hai sehla, Israel-ih lalram cu Jehovah ih hril mi a si vekin a hmun ding, ti thutiamkam cu Haggai in a phuang (2:20-23).

Pathian in a khawkhan a hlensuak ding ih, a khawkhan mi thupibik ih rettupawl cu thlawsuah a pe ding.

Thu Hlâwm Then

- I. Haggai in Temple sak daithlang lo dingin mipi nun a sim (1:1-15)
- II. Haggai in Pathian khawkhannak ih ralthatnak la dingin mipi a theihtersal (2:1-9)
- III. Haggai in Pathian ih malsawm a tiamkam thu thawn pehparawin mipi tha a pe (2:10-19)
- IV. Haggai in Pathian in leitlun lalrampawl a siatbäl ding, asinan Israel-ih lalram cu a ding kumkhua ding tiah a phuang (2:20-23)

ZEKARIAH

A ngantu: Zekariah

A siartu: Persia-mi uknak hnuaiih Jew-pawl

A huap sung cān: B.C. 519

Zekariah cu puithiam upa tuk lo (2:4; Neh 12:4, 16) Haggai zawng le a hnu khalih thuphuang a si. Jerusalem temple saksalnak thuhla ih Haggai ih thuphuan mi a nēmhnget. A thuken cu: Israel in buainak le harsatnak táwng hman sehla, an Siangpahrang le Rundamtu Jehovah-ih Vancungmi hmangin Jehovah in Israel-mipawl cu a danglamter ding ih, a sunlawih hai ding.

Haggai in a thuphuan hmaisabik a phuan hnu thla hnih hnuah, Zekariah in rawngbawl a thāwk. Cumi cu mipi in temple saksal an sunzāwmsal hnu zarhkar ziangmaw zat hnuah a si. Lungthlengnak dik lo tuahtu, an pupápawlih sualnak ih tlu lo dingin temple saktupawl cu Zekariah in ralrinak a pe hai (1:1-6). Temple sak an thāwk thla nga hnuah zan khat ah profet Zekariah in larnak pasarih a dáwng. Hngetêk a si mi Messiah in lallukhum a cohlan tikah cuih larnakpawl cu an cem. Cun temple thehfel a si hlan kum khat duhah thusuhnak

khirkhan zetzet profet in a sut. Cuih thusuhnakpawl cun Pathian lalram co thei nak dinhmunpawl le thutiamkampawl a sim (bung 7-8).

A neta lamah Zekariah in thuphuan pahnih a nei (9:1; 12:1). Cupawl cun rairingpawlih lalrampawl ziangtin an tlu ding ti le ziangtin Israel tlen a si ding ih, sunlawih a si ding ti an phuanglang (bung 9-14). A hmaisai thucah ah cun, rairingpawl thuthen dingin Siangpahrang a ratdān ding (9:9-10) le nasa zetih zāwnzaihter mi Pathian-ih minungpawl tlendān ding thu profet in a sim (9:11-10:12). Profet in a thucah hmaisai cu tuu khāl â pawl thiam lo a cohnak in a cemter. Hih tuu khāltupawl hin Israel cu an hruai pêng ih, an Tuu khāltu diktak cu an rak hnáwng (bung 11). Thucah pahnihnak in Pathian in cān netaah Israel thu a thendan ding, a thlengawakterdān ding, a sunlawihdān ding in sim (bung 12-14). Himi a netabik thuphuan-ih hmuitin mi cu Jerusalem a si. Jehovah in Jerusalem cu amah dotu leitlun ih miphun dang pawl hrangah “mihawrtertu no” ah le “lungto rit zet” ah a tuah ding (12:2). Hi doralpawl hin Jerusalem cu la khal hai sehla, a mipawl tlen ding le run dingah Jehovah a ra ding. A netnakah, leitlun miphunpawl cu Jerusalem ah Pathian be dingin an ra.

Thu Hlâwm Then

I. Zekariah in sualsir dingin mipi a ko (1:1-6)

II. Zekariah in Israel-ih hmai lam thu thawn pehparin larnak pariat a sim (1:7-6:15)

A. Hadas kung lakih mi pakhat le rangpawl le a totupawl (1:7-17)

B. Ki pali le zungthiam mi pali (1:18-21)

C. Tahnak hri thawn mi pakhat (2:1-13)

D. Puithiam sâng Joshua le Bawipaih Vancungmi (3:1-10)

E. Meito vannak le olif thing pahnih (4:1-14)

F. Cazual zám (5:1-4)

G. Efah bawm sungah nunau (5:5-11)

H. Rang leng pali (6:1-8)

I. Puithiam sâng Joshua lallukhum khumter dingih Pathian thupek

(6:9-15)

III. Zekariah in Pathian nunsimnak dik zetih sawn ding mipi tha a pe (bung 7-8)

- A. Mipi cu rawl ul le tap men lo ih, sualsir le thulung ding an si (7:1-7)
- B. Mipi cu pakhat le pakhat dik zetih ti-aw ding an si (7:8-14)
- C. Mipi cu Bawipa thulung le a hrangih hnaṭuan ding an si, ziangruangahtile Jerusalem le Judah mipi a tungdingsal ding (8:1-17)
- D. Pathian in rawl ulhnaak cu puai ah a cangter ding ih, ram dang miphunpawl amah hawltu ih a canter ding ruangah, mipi cu thapek ding an si (8:18-23)

IV. Zekariah in hmai lam cān ih Pathian lalram thu ih thucāh rit zetzet pahnih a phuang (bung 9-14)

- A. Pathian in rairing miphunpawl thu a then ding ih, tuu khāltupawl a rekbēt ding, cule Siangpahrang hnuaiāh mipi a tlen ding (bung 9-11)
- B. Pathian in ni netaah Israel thu a then ding, a thlengawter ding ih, a sunlawih ding (bung 12-14)

MALAKI

A ngantu: Malaki

A siartu: Persia-mipawlih an uk laiïh Jew-pawl

A huap sung cān: B.C. 420-395

Malaki in a cabu cu “Jehovah-ih thuphuan kamsuakthu” ti tawngkam in a thăwk. Malaki hlan kum 100 hrawngah, temple sak an ngaihsak lo ruangah mipi kawc dingin Jehovah in Haggai le Zekariah a rak thlah. Malaki rawng a bawl hlan kum 25 hrawngah, Persia siangpahrang in Jerusalem kulh dīntharsal dingin mipi hruaitu dingah Nehemiah thu a rak pe. Jehovah in anmah cu nasa zetin thlawsuah a pe hai, asinan annih in temple siseh, temple rawngbawl hna siseh, temple sungih biak mi Jehovah siseh an bawrhbangter. Mipi in Malaki ih phuan mi thuch cu Pathian hnen ihsin a si tiah an rak cohlang lo. Mi tamsawn cu an lung a ruh ih, Pathian kamsuakthu dokalhin an hél sawn riangri.

Nehemiah cu Judah uktu a si lai khalah mipi cu thlarau lamah tumsuk an thăwk. Judah ram ih kum hleihnih uktu a si hnuah (Neh 5:14), Nehemiah cu Persia siangpahrang inn ah a kirsal (B.C. 433 hrawngah). Tawkfang a rei hnuah, siangpahrang hnen ihsin Jerusalem

ih kirsal siannak a ngah. Cuih cān ah mipi cu thlarau lamah nasa zetin an ṭumsuk zo, Pathian kamsuakthu lamih mipi tundinsal an ṭulzia Nehemiah in a hmu. Malaki in thuphuan a thăwk tikah, puithiampawl le mipi thlarau nun cu Nehemiah uktu a si lai hnakin a sia sinsin. Curuanga Malaki cu Nehemiah uktu a si hnu kum ziangmaw zat hnuah rawng a bawl a si men thei; a rawngbawl cān cu B.C. 420 le 395 karlak a si a zumum.

Mipi in Jehovah-ih kamsuakthu an el natsatzia Malaki cabu ah kan hmu. Mipi in ningzakza thusuhnak in Pathian an êl. Ṭhimnakah, Jehovah in a duhdawt hai ti a sim tikah, “Ziangti zawngin in duhdawt?” tiah an sawn (1:2). Pathian duh zawng si lo thawinapawl in Jehovah an upat lo ruanga Malaki in puithiampawl a kaw k hai tikah, “Ziangti zawngin na hmin kan nautat?” (1:6) ih, “Ziangti zawngin kan lo bawrhhlawhter?” tiah an sawn (1:7). Cuti vekih elnak cu hi cabu pumpi ah a khat. Pathian ih soal puhnak hmuahhmuah cu thusuhnak butut in an sâng (ṭhimnakah 2:14, 17; 3:7, 8, 13). Sikhsehla mi hrekkhat in profet-ih kamsuakthu cu an rak cohlang. Cupawl hnenah Jehovah in a thutiamkam khawruahharza thukham cu a ap hai (3:16-18; 4:2-6).

Thu Hlâwm Ṭhen

- I. Elnak pakhatnak: a mipawl hrangih Bawipaih duhdawtnak (1:1-5)
- II. Elnak pahnihnak: puithiampawlih rinumlonak (1:6-2:9)
- III. Elnak pathumnak: neihawknak ih thubuai (2:10-16)
- IV. Elnak palitnak: Pathian diknak thu ih thusuhnakpawl (2:17-3:5)
- V. Elnak pangatnak: Pathian suam (3:6-12)
- VI. Elnak paruknak: Pathian diknak thu ih thusuhnak tamsin (3:13-4:3)
- VII. Thukharnak: Mosi Dān le Elijah ratnak (4:4-6)

THUKHAM THAR

MATHAI

Ngan Mi Thuthangtha

A ngantu: Mathai
A siartu: Jew-pawl
Ngan kum: A.D. 50

Thukham Hlun sungah Messiah ratnak ding thu simsungnak tampi a um. Pathian in Thukham Hlun kamsuakthupawl a pek netabik hnu, kum 400 hrawngah leitlun ah a Fapa a run thlah. Thuthangtha pali pawl in Jesu-ih nun lam tluan, a thihnak le a thawhsalnak thuthangtha an rel theh. Jesu Khrih thuhla Thukham Hlun ih simsungnakpawl cu Jesu Khrih-ih nun lam tluan le hnatuan ah a famkim ti langter dingin Mathai in a thuthangtha hi A.D. 50 ah a ngan. Hi cabu hi Jesu cu Messiah a si ti a hleicein Jew-pawl hm̄in dingih a ngan mi a si.

Mathai cu Levi ti khalih theih a si. Amah cu Bawipa in a nun a danglamter hlan le apostol si dingih amah kawh a si hlanah cun siah khawngtu a rak si (Mar 2:14). Cu laiah cun Rom-mipawl in Jew-pawl an rak uk, curuangah Jew-pawl in anmah cu ral vekin an hmu. Siah khawngtupawl cun an ralpawl hrangah sum an khawnsak theu, asinan

a hrekkhat cu anmai hrangah an ret thup ðheu. Himi hna sualrál lak ihsin Bawipa in Mathai a rak kosuak ih, Bawipa in Mathai cu mah a danglamter hnuah hi thuthangtha ngantu ah a hmang.

Himi cabu-ih câng hmaisabik in a cabu-ih thuken a tarlang. Jesu cu Messiah a si. Bung 1-nak sungih a um mi cithlah sâwngawkdân ih kan hmuh vekin, amah cu Abraham-ih Fapa a si; cule David-ih Fapa khal a si. A cabu tuansuakin Mathai in David le lalram thu hmun tampi ah a ngan. Jesu cu Thukham Hlun simsungnakpawl thlengkimtertu Siangpahrang a si. Amah cu Israel-mipawlih Messiah a si. Miphun hmuahhmuah ih Messiah khal a si. Hi cabu cemnakah miphun hmuahhmuah dungthluntu ih tuah ding Jesu-ih thupek kan hmu.

Mathai in a casiartupawl hrangah a thucah fiangfaiter dingin fimkhur zetin hi cabu hi a rêmkhawm. Jesu-ih nun lam tuan le a rawngbawlnak thu ðhen thum in a ðhen. Cupawl cu Siangpahrang timlamawknak (1:1-4:10), Siangpahrang rawngbawlnak (4:17-16:20) le Siangpahrang thihnak, phum a sinak le a thawhsalnak thu tla an si (16:21-28:20).

Mathai in a thu hlâwm pakhat ciar sungah thupi dangdang a ngan. Thuanthu le zirhnak cu thlengaw vivoin a um. A zirhnak lakih langsarbik mi cu Tlang par Thusim hi a si (bung 5-7).

Jesu cu miphun hmuahhmuah ih Siangpahrang le Messiah a si. Amah zum ih, a dung thlun ding kan si.

Thu Hlâwm ðhen

- I. Siangpahrang timlamnak (1:1-4:16)
- II. Siangpahrang langhnganih rawngbawlnak (4:17-16:20)
- III. Siangpahrang thihnak, phumnak le thawhsalnak (16:21-28:20)

MARK

Ngan Mi Thuthangtha

A ngantu: John Mark

A siartu: Rom ih zumtupawl

Ngan kum: A.D. 67-69

Jesu Khrih rawngbawlnak hi kum thum luan fangte lawng a rei mi a si nân, a hnaṭuan le a zirhnak cu a tam zet. Mark cun Thlarau Thianghlim khihhmuhnak hnuaiyah Khrih-ih zirhnak hnakin a hnaṭuan thu tamsawn in a tarlang. Mark in Khrih tuarnak khal a tarlang leuhleuh fawn. A hnaṭuan le a zirhnak pawl hi a siar hmaisabik tu Rom khawpi ih zumtupawl ih an ṭul mi thawn a milaw zet. Hih zumtupawl hin A.D. 65 hrawngah hremnak nasa zet an rak tuar thăwk. Mark in hi a thuthangtha cabu hi A.D. 67-69 karlak hrawngih a ngan mi a si men thei. Peter ih thusim mipawl kha a thih hnuah, Mark in a bu in a tuah ti hi kawhhran hmaisai pawlih ruahdān a si. Hih thuthangtha in Khrih cu harsatnak nehtu vekin a lăngter ruangah, hi thuthangtha hin Rom khawpi ih zumtupawl tha a pe.

Mark hi John ti khalih kawh a si (Apo 12:12). Kawhhran hmaisai pawl cu Jerusalem ih Mark teih inn ah an khawmaw theu (Apo 12:12). Mark hi an vei khatnak missionary khaultlawnnak ah Paul le

Barnabas teih zawngah a rak feh ve (Apo 13:4-12). Asinan an khualtlawn an thăwk hnu, a rei hlanah a kirsan hai (Apo 13:13). Paul cun a vei hnihnak missionary khualtlawnnak ih hruai a duh nawn lo nân, Mark-ih unaupa (Kol 4:10) Barnabas cun hruaisal a duh. Paul cun Silas a fehpi hnuah, Barnabas cun Mark hruaiin Saipras lamah a feh (Apo 15:3-40). Nehhnuah cun Mark hi hman tlak ah a cangsal ih, a netnakah cun Paul khal in a cohlang (2Ti 4:11).

Mark in a thuthangṭha hi ṭhen hnih in a ṭhen. Mark 1:1-8:30 sungah Mark in Khrih-ih thuneihnak thu a ngan. Mark in Jesu ih tuah mi thilmak 18 a tarlang ih, a tamsawn cu himi a ṭhen khatnak ah hin kan hmu. Khrih cun ziangkimah thu a nei. Mark 8:31-16:20 sungah Mark in Khrih thihnak, phum a sinak le a thawhsalnak thu a rel uar. Hi thuthangṭha sungah “Minung Fapa” ti mi a hmin hi vei 14 a lang. Cumi cun Jesu-ih thuneihnak le Pathian sinak famkim le minung sinak famkim neitu a sinak a langter. Sikhalsehla Mark in hi Minung Fapa hin a tuar khal a ṭul ti a langter. Anih cu, “mi rian dingin le mi tampi tlen dingah a nunnak pe dingin a ra sawn a si,” (10:45).

Jesu cun a dungthluntupawl hrangah a tuar ih, anmah khal tuarnak nun nei dingin a ko hai. Anih in harsatnak tlunah nehnak a co zo ih, a mipawl khal a runsuak hai fawn ding.

Thu Hlâwm Ṭhen

I. Nunnak tinkim tlunih Khrih-ih thuneihnak (1:1-8:30)

II. Khrih thihnak, phumnak le thawhsalnak (8:31-16:20)

LUKE

Ngan Mi Thuthangṭha

A ngantu: Luke

A siartu: Zentel zumtupawl

Ngan kum: A.D. 57-59

Jesu in a dungthluntupawl hnenah miphun hmuahhmuah hnenih thuthangṭha phursuak dingah thu a rak pe. Cuih thupek cu kawhhran hmaisai pawl in an rak thlun. Zentel mi tampi khal Khrih thluntu ah an rak cang ve. Thusimtupawl in Pathian thu a si tiih zumtu thar pawl hnenih an rak sim mi thupawl cu ngan cia-ih neih an ṭul ruangah, Luke in himi thuthangṭha hi a ngan a si. Thuthangṭha Luke hi a hleicein Theofilas hnenih a ngan mi a si. Sikhalsehla Theofilas hi Zentel zumtupawl hmuahhmuah aiawhtu ih ruah theih a si. Luke in hi thuthangṭha a ngan hnuah, Apostolpawlih Cangvaihnak cabu a ngan (Apo 1:1). Apostolpawlih Cangvaihnak cabu hi A.D. 61 hrawngih ngan mi a si bangin, hi thuthangṭha hi A.D. 57-59 karlakih a ngan mi a si men thei.

Luke hi thuthangṭha ngan dingah Pathian in phun dang zetin a rak timtuah mi a si. Amah hi Thukham Thar cabu ngantu lakih Zentel umsün a si. Amah hi sibawi a si (Kol 4:14) ih, Apostolpawlih Cangvaihnak cabu sungih missionary khualtlawnnak hrekhat ah Paul a rak thlun ve, asinan mit rorih Jesu-ih rawngbawlnak hmutu cu

a si lo. A thu ngan mi hi nasa zetih a zingzāwi hnuih a ngan mi an si (1:1-4). A zingzāwinak ruangah a dang thuthangṭha pathum sungih a tel lo mi thu tampi tla an tel. A thu um zat lamah cun Luke hi Thukham Thar sungih a saubik mi a si. Luke in Jesu hi zo a si ti hmeltheihternak a nei ih (1:1-2:52), rawngbawlnak hrangih a timlamawknak thu khal a ngan (3:1-4:13). Cuṭhehah Galili ih a rawngbawlnak (4:14-9:50), Jerusalem lam panih a tlun zin ih a rawngbawlnak (9:51-19:44), Jerusalem ih a rawngbawlnak pawl tla a tarlang (19:45-24:53). Jerusalem cu Khrih in a rundamnak hnaṭuan a thehfelnak hmun a si ruangah, hi cabu ih a sim uar bik mi cu Jerusalem hi a si.

Thuthangṭha Luke in Jesu cu minung famkim le Rundamtu a sinak a langter. Minung a sinak dinhmun in thlacam le Thlarau parih ṭhumawk Jesu in a thupitter. Rundamtu a sinak dinhmun in Jesu in misual cu pumpak lungthlengnak ih hruai a tum. Misual cu mipa simaw, nunau simaw, milian simaw, mifarah simaw, nauhak simaw, upa simaw, Jew-mi simaw, Zentel simaw, Samaria-mi simaw a si khalle, Jesu cu mihlo hnenih ngaidamnak pe dingah le aipuannak pe dingah a ra.

Luke in, “Minung Fapa cu a hlo mipawl hawl ding le rundam dingah a ra a si,” (19:10) ti mi a langfiangter.

Thu Hlâwm Ṭhen

- I. Khrih theihternak (1:1-2:52)
- II. Rawngbawl dingih Khrih timlamawknak (3:1-4:13)
- III. Langhnganih Khrih rawngbawlnak (4:14-24:53)
  - A. Galili ah (4:14-9:50)
  - B. Jerusalem lam a feh phah ah (9:51-19:44)
  - C. Jerusalem ah (19:45-24:53)

JOHN

Ngan Mi Thuthangtha

A ngantu: John
A siartu: Leitlun pumpi
Ngan kum: A.D. 85-90

Thukham Thar cabu hmaisai pali pawl hi thuthangthapawl tiih kawh an si. Ziangruangahtile cupawl cun Jesu-ih nun lam tuan, a thihnak le a thawhsalnak thuthangtha an rel. Hi thupawl hi leitlun ah zumtupawl ih phuan tengteng ding mi an si. Apostol John in Jesu cu Khrih, Pathian Fapa a si ti leitlun mipawl in an zum ding duhnak thawn an hnenah hih thuthangtha hi a ngan a si (20:30-31). Hi cabu hi A.D. 85-90 hrawngih a ngan mi a si ih, thuthangtha cabu dang ngan theh hnupi ih ngan mi a si.

John-ih nu le pa cu Salome le Zebedi an si ih, apostol James cu a u a si.

John in, “Jesu ih duhdawt mi dungthluntu,” tiin amah le amah a koaw (21:7, 20). John hi Peter le James thawn apostol dang pakua pawl ih hmuhngah lo mi Jesu-ih rawngbawlnak hrekkhat an hmu (Mar 9:37; 9:2; 14:33). Amah hi Bawipa in himi thuthangtha, cakuat pathum (1, 2, le 3 John) le Thuphuan cabu ngantu dingah a rak hril.

John-ih thuthangtha hi a dang thuthangtha pathum hnakin a danglam zet. John cun thuthangtha pathum pawl ih tarlang mi thu tampi a ngan ve lo, a hleicein Jesu-ih suahtak thu le tahthimnapawl a ngan lo. Thuthangtha pathum pawl ih tel lo mi thil tampi khal a telh.

Bung hmaisais panga sungih thu um mipawl hi a zatedeuhthawin hih thuthangtha-ih danglamnak a si. Himi bungpawl in Judia peng ih Jesu-ih rawngbawlnak thu in sim. Jesu-ih thuhla ih a thuchah nemhngettu ah John in thilmak pasarih a hril. Cuih thilmakpawl cu “hmingsinnakpawl” tiin a ko. Cuih hmingsinnakpawl cu bung 2, 4, 5, 6, 9 le 11 pawl ah an lang. John in Jesu-ih thusim mi pasarih khal a tarlang ih, cupawl cu bung 3, 4, 5, 6, 8, 10 le 14-16 sungah an um. Jesu in “Keimah” a tiawknakpawl tla John in a ngan (6:35; 8:12, 58; 9:5; 10:11, 14; 11:25; 14:6; 15:1). A thuthangtha ngan mi bung khatnak ah Khrih Pathian a sinak tarlangnak in a thawk. Bung khat hnuah mipi lakih Jesu-ih rawngbawlnak thu (bung 2-12), apostolpawl lakih a rawngbawlnak thu (bung 13-17), khraws parih a hnatuan (bung 18-19), a thawhsalnak thu le cumi hnuh a rawngbawlnak thupawl in a thlun (bung 20-21).

John in Jesu cu Pathian Fapa, Khrih a si ti fiang zetina a nemhnget. Kumkhaw nunnak kan neih thei nak dingah amah kan zum tengteng a tul a si.

Thu Hlâwm Then

- I. Khrih peksuahnak (bung 1)
- II. Langhnganih Khrih rawngbawlnak (bung 2-12)
- III. Apostolpawl thawn Khrih amah te lawngih rawngbawlnak (bung 13-17)
- IV. Khraws parih Khrih hnatuan (bung 18-19)
- V. Khrih thawhsalnak le a thluntupawl hnenih a langawkternak (bung 20-21)

APOSTOLPAWLIIH

Cangvaihnak

A ngantu: Luke

A siartu: Zentel zumtupawl

Ngan kum: A.D. 61

Thukham Hlun in Messiah-ih rawngbawlnak ding a rak simsung cia. Isaiah in Messiah-ih rawngbawlnak cu Jew-pawl le Zentelpawl hnen tiang a si ding thu a sim (Isa 42:1-7; 49:1-7). Jesu in leitlun ih rawngbawlnak a rak neih laiah a tambik cu Jew-pawl hnenah a si. Apostolpawlih Cangvaihnak cabu in Zentelpawl hnen tiang thuthangtha a darhnak thu in sim. Pentikos ni ah Khrih in zumtupawl hnenah a Thlarau a burh ih, leitlun ram kip ah anmah cu a thlah hai. Himi cabu câng hmaisabikin Apostolpawlih Cangvaihnak cabu hi Luke in Theofilas hnenih a vei hnihnak ca a kuat mi a si ti in sim (Luke Thuhmaihruai zoh aw). Curuangah Zentel zumtupawl pitlinternak dingah hi cabu sungah kawhhran thuanthu ngan a si. Hi cabu sungih thil cang mipawl hi A.D. 30 ihsin 60 karlakih thil cang mipawl an si. Luke in A.D. 61 hrawngah hi cabu hi a ngan a si men thei.

Kawhhran thawhkehdan Zentel zumtupawl in hna ih an theih tikah thusuhnak le theih duhnak tampi an rak nei men thei ih, cubang thusuhnakpawl lehnak cu hi cabu ah kan hmu. Hi cabu in Khrih thihnak, phum a sinak le a thawhsalnak cu tuihni hrangih a thupitzia a tarlang. Khristian sakhua le Jew sakhua pehtlaihawkdân a tarlang ih, Khristian sakhua in Jew le Zentel a huapdan a langter. Khristian

sakhua hi Rom uknak hnaihnaawktu a si lozia a langter. Huham thawn leitlun pumpi ih Khristian sakhua a rak karhdan thuanthu hi cabu sungah Luke in a ngan.

Khristian sakhua ram khat hnu ram khat a darhdan zulhin Apostolpawlih Cangvaihnak cabu sungah Luke in a remkhawm. A tlangpithuin hi cabu in Apo 1:8 ih zumtu hmaisa pawl hnenih Bawipa in rawngbawl hna a rak pek mi zulhin a ngan. Cipciar sinsin ih kan sim asile, Luke in hi cabu hi then tampi ah a then ih, then tin ih cemnetnakah thukharnak a ret (6:7; 9:31; 12:24; 16:5; 19:20; 28:30-31 zoh aw). Thuthenpawl cu hiti vekin a si: Jerusalem (1:1-6:7), Judia, Galili le Samaria (6:8-9:31), Antïok (9:32-12:24), Asia Minor (12:25-16:5), Aegean Tifinriat kiangkap (16:6-19:20) le Rome (19:21-28:30-31) tiin.

Hi cabu sungih Luke in thunetnak a tuah mi ah Khrih-ih rawngbawl hna a cem hrih lozia a tarlang. Khrih cun a kamsuakthu hmangin le a dungthluntupawl hmangin a Thlarau in a kawhhran dñ a peh vivo (13:47; Isa 49:6 thawn zohkăwp aw).

Thu Hlâwm Then

- I. Jerusalem ih Bawipa thluntupawl (1:1-6:7)
- II. Judia, Galili le Samaria ah Bawipa thluntu an karh (6:8-9:31)
- III. Antïok ah Bawipa thluntu an karh (9:32-12:24)
- IV. Asia Minor ah Bawipa thluntu an karh (12:25-16:5)
- V. Aegean Tipi lamah Bawipa thluntu an karh (16:6-19:20)
- VI. Rom ah Bawipa thluntu (Paul) an karh (19:21-28:31)

ROM

Mipawl hnenih Paul Cakuat

A ngantu: Paul

A siartu: Rom khawpi ih zumtupawl

Ngan kum: A.D. 56

Thukham Thar san laiah Rom uknak in Mediterranean kiangkap ram a rak huap ðeh ih, a ram pumpi ih an khawpi cu khawpi tûm zet Rom a si. Hi khawpi ropi ah Pathian in kawhhran ropi a rak ðin ih, apostol Paul cun cuih kawhhran ih va thlen a câk zet (Rom 15:23). A netnakah A.D. 60 ah cuih hmun a thlengngah nân, Rom uknak hnuaiih thawngtla pakhat dinhmun ih va thleng mi a si. Paul ih cakuat dang hmuahhmuah deuhthaw hi a tlawn hai hnuih a kuat mi an si, asinan Rom cakuat bêlte hi cu a va tlawn hlanih a kuat mi a si. Hi kawhhran hi amai ðin mi a si lo. Paul in Rom 15:20 ih a simdân vek asile, Rom kawhhran hi Peter ih ðin mi a si ti khal rinhlelh ding a um. Rom ihsin Jerusalem ih a fehtu Jew hrekkhat Pentikos ni ah Khrih an cohlan a zumum (Apo 2:10). Cumi hnuah an umnak Rom khawpi ih an kirsal tikah kawhhran an rak ðin a si thei. Cuihhleiah Paul in cu tawkih zumtu tampi fiang zetin a thei hai (Rom 16 zoh aw). Cuihtlunah cu tawkih zumtu hrekkhat cu Paul in peng dangih rawng a bawl laiuh piangthar an si men thei.

Hi cakuat hi Paul in Masidonia le Akhai rampawl ih a rawngbawlnak a ðeh hnuih a ngan mi a si (Rom 15:22-33 zoh aw). Zentel khawhhranpawl hnen ihsin a khawnkhawm mi sumpai kha Jerusalem ih zumtu mifarahpawl hnenah va pe dingin, Jerusalem lam

panin Paul cu kirsal lohli a tum. Cumi hlan Korinth khua ih thla thum sung rawng a bawlnak cem lamah, Rom cakuat hi Paul in A.D. 56 hrawngih a ngan mi a si ding (Apo 20:3).

Hi cakuat sungah Khristian thurin ih a thupi mi thu tampi kan hmu thei. Minung in thuthangṭha zarin Pathian dingfelnak a co theidān thu cu hi cakuat hin a simfiang. Mi hmuahhmuah cu thiam lo conak hnuaiih um an si thu (bung 1-3), Khrih zumtupawl thiam coter an si thu (bung 4-5), cuih zumtupawl cu thianhlimter an si thu (bung 6-8), Pathian in a fimnak in Israel a hrildan thu (bung 9-11) le zumtu hmuahhmuah in a dingfel mi nundān ih nung tengteng ding kan si thu (bung 12-16) pawl tla hi cabu hin in sim. Thuthangṭha cu “a zumtu hmuahhmuah rundamnak hrangih Pathian huham,” rori a si (1:16).

Thu Hlâwm Ṭhen

I. Thuhmaihruai (1:1-17)

II. Pathian in mi hmuahhmuah misual ah thiam lo a coter
(1:18-3:31)

III. Pathian in Khrih zumtu hmuahhmuah thiam a coter (bung 4-5)

IV. Pathian in Khrih zumtu hmuahhmuah a tithianghlim (bung 6-8)

V. Pathian in a dingfelnak cu Israel a hrilnak in a langter
(bung 9-11)

VI. Pathian in dingfelnak nun ih nung dingin zumtu a beisei
(12:1-15:13)

VII. Thukharnak (15:14-16:27)

KORINTH

Mipawl hnenih Paul Cakuat Pakhatnak

A ngantu: Paul
A siartu: Korinth Kawhhran
Ngan kum: A.D. 55

Korinth khua hi Grik ram sung, Akaia ramthen ih khawpi thupibik a si. Lāwng cawlhnak hmun pahnih a nei ih, pursum leilawnnak hmunpi a si. Kum tin an tuah mi lehnak khalin mi tampi a hip. Cu tawkih a ratupawl in anmai nunphung le sakhua an rak luhi. Cutin hmun kip ah milem biaknak le sualralnak a rak um.

Hih khawpi ah apostol Paul a rak thlen hmaisabik cān hi a missionary khaulawlawn a vei hnihnak ah a si. Paul in hi khua ah Jew le Grik-mipawl hnenah Sabbath ni tinten thuthangtha sim a thāwk (Apo 18:1-18). Jew-pawl in a rawngbawlnak an hnawn tikah, Zentelpawl lamah a her. Hi khawpi ah kum khat le a hrek a um. A hmaisā lamah cun puantlam thitin amah te cawmawih rawngbawlin, Bawipa hnenah mi tampi a hruai. Hi khawpi a fehsan hnuah, Apollos in thuthangtha hnaṭuan a run pehzāwm (Apo 18:27-19:1).

Korinth zumtupawl cu Bawipa in sualralnak lak ihsin a runsuak hai. Sikhalsehla rundamnak an co hnuah mi hrekhat in an sualnak lamzin hlun an bansan lo. Paul in cuh thu a theih tikah, misualrālpawl lak ihsin thiarfihlimaw dingin zumtupawl hnenih thu a peknak ca a kuat (1Ko 5:9). Paul cun a missionary khaulawlawn a vei thumnak, Efesa khua ih rawng a bawl laiah, Korinth kawhhran ah thenawknak a um thu a thei (1:11). Korinth khawmipawlih thusuhnak

a phunphun ca a rak dawng (7:1, 25; 8:1; 12:1; 16:1 siar aw). Cuvek dinhmun ruangah Efesa khua ihsin A.D. 55 hrawngah Korinth cakuat pakhatnak hi a ngan (16:8, 19 siar aw).

Korinth kawhhran hnenih cakuat ah thupi tam zet a ngan. Asinan Korinth khawmpawl in tisanak längter hnakin Bible vekih pitlinnak längter cu hi cakuatih a tumbik mi a si. Hruaitupawl thu (bung 1-4), zumtu dang pawl thawi pehtlaihawknak thu (bung 5-6), taksaruangpum hmandān thu (bung 6), nupi le pasal thu (bung 7), Khristian zalēnnak hmandān thu (bung 8-10), biakkhawmnak thu (bung 11), thlarau thilpekawl hmandān thu (bung 12-14), thawhsalnak thu (bung 15) le peknak thu (bung 16) ah Bible vekih pitlinak an neih tengteng a ʔul thu a ngan.

Sualralnak leitlun ih um mi kan si bangin kannih zumtupawl hin, “lungthin bangrep le thutluknak bangrepin nan pehzāwmawk famkim thluh thei nak ding,” ti mi hi kan zuam a ʔul (1:10). “Khrih-ih thinlung” neitu kan sinak kan längter a ʔul (2:16).

Thu Hlāwm ʔhen

I. Thuhmaihruai (1:1-9)

II. Zumtupawl cu pitling vekin thu an ruat ding a si.

- A. An thlarau nun hruaitupawl (1:10-4:21)
- B. Pakhat le pakhat an pehtlaihawknak (bung 5-6)
- C. An taksaruangpum hmandān (bung 6)
- D. ʔhitawknak an theihthiamdān (bung 7)
- E. An Khristian zalēnnak an hmandān (bung 8-10)
- F. Pathian an biakdān (bung 11)
- G. Thlarau thilpek an hmandān (bung 12-14)
- H. Thawhsalnak thurin an theihthiamdān (bung 15)
- I. Thilpek ah (16:1-4)

XII. Thukharnak (16:5-24)

KORINTH

Mipawl hnenih Paul Cakuat Pahnihnak

A ngantu: Paul

A siartu: Korinth Kawhhran

Ngan kum: A.D. 56

Paul in cakuat pakhatnak a ngan cān hi a missionary khaulawlawn a vei thumnak ih Efesa khua ah hlawhtling zetih rawng a bawl laiah a si. Anih in Korinth khua tlawnsal thei a duh nân, Efesa khua ih hlawhtlinnak a hmuh ruangah, cu tawkih cām hrih a tum nân (1Kor 16:5-9), Korinth kawhhran ah buaipei ʔul zet mi thubuai a um. A rawngbawlnak ah dokalhnak nasa zet a um thu a hmusuak ih, Korinth khua ah zamrang zetin a feh (2Kor 2:1-2). Hih ʔumahcun a tumtah mi a hlawhtling lo a bang. Cu tawk ihsin a tlun hnuah thubuai tifel dingin Korinth khua ih va fehsal aiah (2Ko 1:23), ca a kuat sawn (2Ko 2:4, 9).

Paul cun cuih a cakuat cu Korinth khua ih zumtupawl in ziangti vekin an cohlang ding tiin a dawn a har zet. Troas khua ah Tita thawn an tawnawktiktikah, cuih thu cu theih ding a beisei (2:12; Apo 20:1-2). Ziang thu ruangah simaw Tita kha Troas khua ah a ra lo. Curuangah Paul cu Masidonia lamah a feh (2:13; 7:5). Cu tawkah Tita a va táwng ih, Korinth khua ih zumtupawl in an lungthlengin, thulunnak lamih kir an duh thu a thei (7:6-16).

Korinth kawhhran ah thubuai a um lai thotho. Apostol dēu pawl in nasa zetin Paul-ih rawngbawlnak an dokalh (11:13-15). Cupawl cun Korinth khua ih zumtupawlih thinlung an neh (11:19-20;

12:11, 20-21). Korinth cakuat a pahnihnak hi amah le a rawngbawlnak humhimnak hrangah, Korinth ih thubuai dang pawl rēm dingah le rawngbawlnak dik sawh hnget dingah A.D. 56 hrawngah Paul ih a ngan mi a si.

Korinth cakuat pahnihnak hi then thum ih then theih a si. Bung 1-7 ah Paul in a rawngbawlnak humhemin Pathian siahhlawh diktak ih rawngbawldān thu a simfiang. Bung 8-9 ah Zentel kawhhranpawl in Jerusalem ih zumtu mifarahpawl hrangih sum an khawn thu a sim. Bung 10-13 ah cun a doralpawlih dokalhnak thupawl Paul in thu a let. Apostol dik a sizia a simfiang ih, Khrih hrangih a tuarnak thu tla a sim. Pathian siahhlawh cu a cah lo bik cān ah a nun ah Pathian huham a langfiang bik theu ti thu a simfiang. Paul in a cakuat kharnak ah a thu thlun dingah thu hngetkhoh a pe. Korinth khua ih zumtupawl in a thu an hnāwng a si ahcun, an hnenah va feh tahratin, rorum zetih an thubuai tifel a tum thu a sim.

Pathian zangfahnak hi a haidaih ih, “Ka cah lo tikah ka cak theu (12:10), ti bangin kan cahlonak ah a cahnak a famkimter (12:9) a si.

Thu Hlāwm Then

I. Thuhmaihruai (1:1-11)

II. Paul in a rawngbawlnak a hum ih, Pathian siahhlawh diktak thuhla a zirh (1:12-7:16)

III. Paul in Jerusalem ih mithiangpawl hrang Zentel kawhhranpawl hnen ihsi sum khawn thu a rel (bung 8-9)

IV. Paul a humaw ih, doralpawl ih hēknak a sawn (10:1-13:10)

V. Thukharnak (13:11-14)

GALATIA

Mipawl hnenih Paul Cakuat

A ngantu: Paul

A siartu: Galatia thlang lamih um zumtupawl

Ngan kum: A.D. 49

Hih cakuat hi “Galatia peng ih kawhhranpawl,” hnenih Apostol Paul ih kuat mi a si (1:1-2). Paul in a missionary khaultlawn hmaisabikah hi ram thlang lamih khawpipawl ah kawhhran a rak dñ (Apo 13:14-14:23). A vei hnihnak (Apo 16:6) le a vei thumnak (Apo 18:23) missionary khual a tlawn tikah, cuih peng cu a pálsal.

Hih cakuat a ngan cān hi a vei hnihnak le vei thumnak missionary khual a tlawnsal hlanih a kuat mi a si ding. Cumi cu Galatia bung 1-2 siar tikah a langfiang. Hih cakuat hi Paul in A.D. 49 hrawngih a kuat mi si ding a bang bik. Cucu Paul in a vei khatnak missionary khual a tlawn hnuah, Galatia thlang lamih um kawhhranpawl hnenih a ngan mi a si ding tinak a si (Apo 14:27-28).

Apostolpawlih Cangvaihnak cabu bung 13-14 kan siar hmaisasaile, Galatia cakuat hi theihthiam a áwl cuang. Jew mi hrekkhat le Zentel mi tampi cu Paul ih thusim mi ruangah Bawipa lamah an hawikir. Asinan Jew mi hrekkhat cun amah an do. Donak nasa zet karlakah mi tampi cu Khristian ah an cang. Paul le a hnatuanpipawl in kawhhran an dñ ih, elder-pawl an nēmhnget. Paul in Galatia a fehsan tikah, Jew-pawl in zumtu thar pawl kha an hruai pêng. Cuih an zuamnak cu an hlawhtling zet a bang.

Cu tikah Paul in an hnenih a rak phuan mi thuthangtha humhimin a zamrang thei bikin ca a kuat hai. Paul in thiamconak le

thianhlimnak cu Dān thilti ruangah si loin, Khrih zumnak ruang lawngin a sizia zumtupawl a zirh. Galatia bung hmaisā pahnih cu Paul in amai thuhla a relnak a si. A laiih bung pahnih cu thurin thu a si ih, a netabik bung pahnih cu thurin hmansuahnak lam thu a si.

Paul in ralṭha zetin, “thuthangṭha thutak” a sim (2:5, 14), “Khrih in in zalenter zo ruangah cuih zalēnnak ah cun ding hnget” dingin zumtupawl hnenah thu a pe (5:1).

Thu Hlāwm Ṭhen

I. Thuhmaihrui (1:1-9)

II. Paul in thuthangṭha diktak humnak ah amai nun le a rawngbawlnak thu a theihter (1:10-2:21)

III. Paul in thuthangṭha diktak humnak ah a ṭul mi thurin a zirh (bung 3-4)

IV. Paul in thuthangṭha diktak humnak ah a zirh mi thu a nunpi (5:1-6:10)

V. Thukharnak (6:11-18)

EFESA

Mipawl hnenih Paul Cakuat

A ngantu: Paul

A siartu: Efesa khua ih zumtupawl

Ngan kum: A.D. 60

Paul cu a missionary khaulawlawn a vei hnihnak ah Antiok lamih a kir phahah cān rei lo te sung Efesa khua a pāl (Apo 18:19-20). Nehhnuah rawngbawlnak hlawhtling zet nein kum thum sung a ra umsal (Apo 19). A missionary khaulawlawn a vei thumnak cem lamah Jerusalem ih a kir phahah Efesa elder-pawl a tawng hai (Apo 20:17-38). Paul in Rom khawpi ih a hmaisa thawng a tlak laiah, a rak dīn zo mi kawhhranpawl hnenah ca a kuat. Pakhat cu Efesa kawhhran hnenah a kuat.

Efesa cu Rom uknak hnuaiih um, Asia ramthen sungih khawpi thupi a si, Asia Minor ih sumdawnnak hmunpi le nāwmcēnnak le milem biaknak hmunpi a si.

Zumlotupawl in pathian tampi an rak bia. An khawzingnu Diana hi an sakhua ih langsarbik a si. Paul ih sim mi Khrih thu in Diana sakhua a hnīnter. Cumi in dokalhnak nasa zet a suakter (Apo 19:23-41).

Hih cakuat hi Paul in milem biaknak hmunpi ah Khrih hrangih nung dingin Efesa khua ih zumtupawl thapeknak hrangah A.D. 60 hrawngih a kuat mi a si. Hi cakuat hi then hnih ih then theih a si. Khrih ih um ti mi umzia hi Paul in bung 1-3 ah a simfiang. Bung 4-6 ah zumtu in ziangti vekin Khrih ih kawh kan sinak milih kan nundān ding thu in sim.

Kannah zumtu in Khrih hrangih kan nun tikah, ropitnak cu “Khrih Jesu ruangah san hmuahhmuah ah, kumkhuaih kumkhua tiangin kawhhran ah um she” (3:21) ti mi cu Pathian in a co ding.

Thu Hlâwm Ṭhen

I. Thuhmaihruai (1:1-2)

II. Khrih ih um ti cu ziang a si (1:3-3:21)

III. Khrih ih um a sinak milin ziangtin zumtu a nung ding (4:1-6:9)

IV. Zumtu in thlarau lam doawknak ah ziangtin a neh (6:10-20)

V. Thukharnak (6:21-24)

FILIPi

Mipawl hnenih Paul Cakuat

A ngantu: Paul

A siartu: Filipi khua ih zumtupawl

Ngan kum: A.D. 61-62

Apostol Paul, Timothy le mi hrekkhat cu an rak dāwn mi larnak thu lungin Masidonia ah an feh (Apo 16:9-10). A netnakah Paul cu cumi ramthen ih hmunpi a si mi Filipi khawpi a thleng (Apo 16:12). Filipi khawmipawl hi Rom-mi sinak neitu mirinum zet an si.

Cuih khawpi ah cun Jew-mi an tam lo ruangah, khawpi kāwtka lengih thlacam dingih tawngkhawmaw mipawl cu Paul in a va pan hai. Hmakhatteah Lydia le a sungkua in thuthangtha an rak cohlang (Apo 16:14-15). Paul in sal nu pakhat khawsia a dawisuaksak tikah, Paul le Silas cu khawpi uktupawl in an vuak ih thawng an thlak (Apo 16:16-26; 1Th 2:2). Sikhalsehla thawng an thlaknak ah Pathian in thlawsuah a pe hai. Thawngtla kiltu pa le a sungkua in Khrih an zum (Apo 16:19-40). A thaisun ah Paul le Silas cu thuneitupawl in an suahsal. Cule Thessalonika ah an feh (4:16; Apo 17:1-9). Asinan Luke cu zumtupawl fingshawing dingin an tan ta (Apo 16:40).

Kum nga hrawng a rei hnuah Paul in a vei thumnak missionary khaulawlawn phahah zumtupawl cu vei hnih a vehsal hai (Apo 20:1, 3). Kum nga hnuah Paul cu Rom khawpi ah thawng a tla (1:7, 13, 14, 17; 4:22). Paul thawng a tlak laiah a farah zet mi Filipi khawpi ih zumtupawl in tirhsiang zetin an rak bawm (2 Kor 8:1-5). Cun A.D. 61-62 hrawngah Filipi kawhhran in tirhsiang zetih Paul an bāwm ruangah Paul in an hnenih lungawi thu sim dingin Filipi khawpi ih um zumtu Epafroditas cu a hei thlah (4:10-18). Anmah thapek le nun zirh phah khal a duh.

Paul cun Filipi-mipawl hnenah rawngbawlnak a nei thei leh ding ti a zum (1:19, 25; 2:24). An hnenih an feh hlan sung zumtupawlih ni tin nun bawmtu dingah ca a kuat hai. Hi cakuat a hrek hnaki tam cu Paul in amai thuhla a ngan. Khrih, lungthin, lungrualnak, aipuannak thupawl uar zetin a ngan. Bung hnihnak ah Khrih titsa ih a cannak le cawisan a sinak thu ropi kan hmu. Paul in amah le amah Khrih thinlung neitu, Khrih zirtu le Khrih hnen ihsin cahnak cotu a sizia a relaw. Curuangah anih cu ziang vek dinhmun khalah, thawnginn sung tiang hmanah a ai a puang. A ca siartupawl cu amah zohthimtu si dingah le amah vek a si mi Timothy le Epafroditas zohthimtu si dingah a sawm hai.

“Kei hrangah nun hi Khrih a si ih, thih cu hlawknak a si”
(1:21) tiih Paul ih a ti mi hi kan duh mi a si ve a tul.

Thu Hlâwm Then

I. Thuhmaihruai (1:1-11)

II. Paul in atu-ih a dinhmun a rel (1:12-20)

III. Paul in Khrih vekih thu ruat dingin tha a pe hai (2:1-11)

IV. Paul in rinum dingin tha a pe hai (2:12-18)

V. Paul in a khawkhan mi le a hnatuanpipawl a simfiang (2:19-30)

VI. Paul in Khrih dawid dingin tha a pe hai (3:1-21)

VII. Paul in a netabik thapeknak a pe (4:1-19)

VIII. Thukharnak (4:20-23)

KOLOSA

Mipawl hnenih Paul Cakuat

A ngantu: Paul

A siartu: Kolosa khua ih zumtupawl

Ngan kum: A.D. 60

Kolosa khua hi Asia Minor, Efesa ihsin nisuahnak lam peng 100 hrawng hlatnak ah a um ih, Hierapolis (4:13) le Laodisia (2:1; 4:16) thawi naihaw a si. Kolosa khua hi sumdawnnak zinpi kapih um a si bangin leitlun hmun kip ih um mipawl a hip zet.

Kolosa le Loadisia khawpipawl ah Paul a thleng dah lo nân, Bawipa in cuih khawpipawl ah kawhhran a rak dĭn (2:1). Kolosa-mipawl in sumtuahin Efesa khua an feh tikah, Paul-ih rawngbawlnak ihsin thuthangtha rak cohlang tahratin (Apo 19:10), an khua ih an kir tikah kawhhran an va dĭn a si men thei. Epafras (1:7-8; 4:12-13), Timothy (1:1) le Arkippas (4:17) pawl in cu tawkah cĕn dangdangah rawng an rak bawl. Arkippas hi Kolosa khua ih Filemon inn ih a khawmaw mi kawhhran pastor si in a lang (Filemon Thuhmaihruai siar aw).

Paul thawng a tlak laiah (4:3, 10, 18) Epafras in Kolosa kawhhran thuhla a hnenah a sim (1:8). Zumtupawl cu an thang vivo, asinan zirhnak dik lo pawl in buainak a rak thlĕn. Cuih zirhnak dik lo pawl cun sakhua dĕn le dĕn (2:16), vancungmipawl biaknak (2:18), thu theihawkternak (2:18-19) le taksa retheihawkter (2:20-23) lam an uar. Khrih hi an nunnak ih a thupibik a sizia theihter dingin A.D. 60 hrawngah an hnenah hi cakuat hi Paul in a rak ngan. Hi cakuat hi Taikikas le Onesimas a hei kenter (4:7-9).

Hih cakuatih nunzirhnak hi Efesa khua ih zumtupawl hnenih cakuat thawn an bangaw zet (A hleicein Kol 3-4). A thu rĕmdĕn hrimhrim khal an bangaw zet. Hi cabu hmaisa lam a hrek cu thurin

lam a si ih, a neta sawn cu thurin nunpinak lam thu a si. Kolosa bung hmaisai pahnih cun ziang hmuahhmuah tlunah Khrih hi an cawisang. Zumtupawlih ni tin nun ah cumi cun ziang so umzia a neih ti bung neta pahnih ah kan hmu. Kolosa cakuat hi Efesa cakuat thawn bangawknak tampi a nei nân, danglamnak khal a nei thotho. Efesa cakuat cun kawhhran hi Khrih-ih taksa a si thu a rel uar ih, Kolosa cakuat cun Khrih cu kawhhran Lu a si thu a rel uar (1:18). Anih cu thihnak ihsin a thosal mi Bawipa a si ruangah amah hi ziangkim tlunih Lu a si taktak (1:18)!

Zumtu hrangah Khrih cu kan “nunnak” a si (3:4). Rundamnak hrangah amah kan cohlan hnuah, zumtu sinak vekin amah ah kan tlanglêng (2:6). A rak tuah mi le a sinak ruangah Khrih in kan nunnak ah hmun pawimawhbik a co a ʔul hrimhrim.

Thu Hlâwm ʔhen

I. Thuhmaihruai (1:1-14)

II. Khrih cu ziangkim tlunah a cungnung (1:15-2:23)

III. Khrih cu zumtu nun ah cungnung ding a si (3:1-4:6)

IV. Thukharnak (4:7-18)

THESSALONIKA

Mipawl hnenih Paul Cakuat Pakhatnak

A ngantu: Paul

A siartu: Thessalonika kawhhran

Ngan kum: A.D. 51

Troas khua ah Paul in Masidonia larnak a dāwn tikcucān hi Paul, Silas le Timothy tepawl in a vei hnihnak missionary khual an tlawn laiah a si (Apo 16:6-11). Cuveten Aegean Tifinriat fehtlāngin Masidonia ah thusim dingin an fehsuak. Hremnak nasa zet lakah Filipi khua ah kawhhran pakhat an dñ (2:2; Apo 16:12-40). Cule an feh vivo ih nitlaknak thlang lamah an feh ih, Masidonia ram khawpi Thessalonika an thleng. Cuih khua cu tiffinriat kap tluanih um, Rom khawpi le nisuahnak lam rampawl pehtlaihawknak zinpi kapih um mi a si. Leitlun hmun kip ih sumdāwngpawl cu cuih khawpi ah an ra. Pathian in Thessalonika khua ih mi hrekkhat a rundam ih thuthangtha in nasa zet in an nun a thleng. Cutin an zumnak thu cu a kiangkap hmunpawl le hmun dang tiang a thangsuak (1:8; 4:10).

Sikhalsehla Thessalonika khua ah hivek thlengawknak hi awlaiteih thleng mi a si lo (Apo 17:1-10). Missionary-pawl in Sabbath zarh thum sung Sinakok ih Jew-pawl hnenah thu an sim. Messiah khēnbet a tuarnak le a thawhsalnak cu Thukham Hlun in a rak simsung cia ti annih in an hmuh. Nazaret Jesu cu cuih simsungnak famkimtertu a sizia an simfiang. Jew mi hrekkhat in an rak zum, asinan thuthangtha in Zentelpawl lakih a hnaṭuan a nasasawn (2:14). Zum duh lo Jew-pawl in zumtupawl parah hremnak an cāwktho. Cuti cun missionary-pawl khal an duh hnakih rangin an fehsuak a ṭul (2:15-16).

Cuti vek dinhmun harsa lakah Paul in Thessalonika zumtupawl a fehsan a ṭul tikah, ziangtin an rung um tiin a dawn a har.

Curuangah Athens khua ih a um laiah an zumnak sawh hnget dingin Timothy a thlahkirsal (3:1-2). Thlang lam hladeuh Korinth khua tiang Paul a thlen tikah, Paul cu Timothy in a va fĩnsal (Apo 18:5). Timothy in zumtupawl Bawipa ah hnget zetin an um ti thu a sim (3:6). Cun A.D. 51 hrawngah khan Paul in 1 Thessalonika cakuat hi a ngan.

Hi cakuat hi then hnih ih then theih a si. A hmaisai bung thum cun Thessalonika khawmipawl hnenih Paul-ih rawngbawlnak thu le cumi ihsin zohthim theih ding mi thupawl a tarlang. A neta sawn bung hnih cun zumtupawl hnenah thapeknak dangdang thu a ngan, a hleicein Khrih ratsalnak ding thu.

Hremnak a tuar rero tu zumtupawl hnenih cakuat dingah Paul-ih thinlung ah Pathian in hna a rak tuan. Hi cabu hin, “a uknak le a ropitnak sungih a lo kotu Pathian läwm tlakih nan nun thei nak ding hrangah a si,” (2:12) ti mi nunpi dingin tha in pe a si.

Thu Hlâwm Then

I. Thuhmaihruai (1:1)

II. Thuthangtha na cohlandān kha cing ringring aw (1:2-2:16)

III. Nundān mawi in nung aw (2:17-5:22)

IV. Thukharnak (5:23-28)

THESSALONIKA

Mipawl hnenih Paul Cakuat Pahnihnak

A ngantu: Paul

A siartu: Thessalonika khua ih zumtupawl

Ngan kum: A.D. 51

Thessalonika khua ih zumtupawl cu thuthangtha huham ruangah hremnak le harsatnak karlak khalah (1:3 le 1Th 1:6; 2:14; 3:3-4, 7 zohtlang aw) zumnak le duhdawtnak ah an thang vivo (1:4 le 1Th 1:6, 8; 3:6-7; 4:9-10 zohtlang aw). Sikhalsehla kawhhran sungih buainak thar dangdang ruangah a pahnihnak cakuat ngan a tul. Hih cakuat hi A.D. 51, a cakuat hmaisa a kuat hnu, thla malte hnu A.D. 51 ih a kuat mi a bang. Khaih can ah Paul cu Korinth khua ah a um.

Anmah hnenih a um laihih a rak zirh mi (2:15; 3:6) le Thessalonika cakuat pakhatnak a ngan mi parah thumawin hih cakuat hi Paul in a ngan mi a si (1 Thessalonika Thuhmaihruai siar aw). Zumtupawl cu Bawipaih ratsal can tiang ding hngat thei dingah thapek le zirhbet an tul. Bung khatnak ah zumtupawl kha hremnak le harsatnak tuar thei dingin tha a pe. Bawipa a rasal ding ih an ralpawl lak ihsin anmah a runsuak ding.

Bung hnihnak ah Bawipaih ratsalnak thu thawn pehparin zirhnak dik lo thu ah ralrinnak a pe hai. Thutak ihsin tluksiatnak rapthlak, Khrih dodaltu langnak ding le soal dawnkhamtu lakhlo a sinak ding pawl an thlen hrih lo ruangah Bawipa a rasal hrih lo a si tiin a simfiang. Bung thumnak cun kawhhran sungih zumtupawlih thulunlonak thubuai thuhla a sim. Hi thu hi 1Th 4:11-12 sung khalah malte a rak sim zo nan, Paul ih thapeknak an rak ngaihthah a si ding. Zumtu hrekhat cu Khrih ra cing ding vekih an ruah ruangah hnatuan an rak bansan tiah Bible zirhtu tampi cun an ruat.

Pathian duhdawtnak ah le Khrih-ih tuarfainak ah kan thinlung kha Bawipa in in hruai (3:5) ti mi thei dingin Paul in a duh ih, cumi

tumtahnak neiin hrem mi le buaiter mi san i kip ih zumtupawl hnenah
tha a pe.

Thu Hlâwm Then

I. Thuhmaihruai (1:1-4)

II. Hremnak le harsatnak lakah tuarfainak nei aw (1:5-10)

III. Bawipaih ratsalnak thuhla ah zirhnak dik lo ralring aw (bung 2)

IV. Thapeknak netabik cohlang aw (3:6-15)

A. Thlacamnak thu (3:1-5)

B. Mawi loih nun thu (3:6-15)

V. Thukharnak (3:16-18)

TIMOTHY

Hnenih Paul Cakuat Pakhatnak

A ngantu: Paul

A siartu: Timothy

Ngan kum: A.D. 64-65

Paul in a missionary khaulawlawn a vei khatnak ah Litra khua a pal phahah Timothy a táwng. Timothy-ih nu cu Jew-mi a si ih, a pa cu Grikmi a si. A nu le a pi hi zumtu an si ih, Thukham Hlun thu hmangin a nauhak lai hmuahhmuah Timothy zirhtu an si (1:5; 3:15). Timothy hi a rak zir mi thu ruangah, asilole Paul ih a vei khatnak missionary khual a tlawn tum ih a thusim mi a theih ruangah zumtu ih cang mi a si men thei (Apo 14:6, 21). Paul in a missionary khaulawlawn a vei hnihnak ah Litra a pál. Cuih cān ah Timothy cu Bawipaih hna ah dungthluntu rinum a rak si zo (Apo 16:1-2). Timothy cu Paul zawngah a feh ih Filipi, Thessalonika, Berea le Korinth kawhhranpawl hrangih hnaṭuannak ah a bawm (Apo 16:1-17:16; 18:5).

Timothy cakuat pakhatnak hi cuih khaulawlawnakpawl hnupi ah Paul ih a ngan mi a si.

Apostolpawlih Cangvaihnak cabu ih thil cang mipawl thlen theh hnuh ngan mi a si. Apostolpawlih Cangvaihnak cabu cu A.D. 60-62 hrawngih Rom khawpi ih Paul thawng a tlak thu in a cem. A netnakah Paul cu Rom-mipawl in an thlahsal (Fil 1:23-27; 2:24; Flm 22). Cumi hnuah Efesa ah Timothy thawn an fehsal. Cu thehin Paul cu Masidonia ah a feh ih, Timothy cu Efesa khua ah a tãn ta (1Ti 1:3).

Timothy cakuat pakhatnak hi A.D. 64-65 hrawngah, Paul in a kirsal lohli thei lo ding thu a theihawk tikah Timothy hnenih a kuat mi a si (3:14-15; 4:13). Efesa kawhhran kilkhawiih a um rero lai mi a hnaṭuanpi tlangvalpa hnenih Paul in a bulpāk thurawn peknak cakuat a si (Efesa Thuhmaihruai siar aw).

Hi cakuat in thupi pahnih a nei. A pakhatnak ah, Timothy cu a nunnak hmangin zumtupawlih zohthim ding a sizia Paul in a tarlang (4:12). A pahnihnak ah, zirhtu dik lo pawl le zirhnak dik lo pawl theihthiam ding thu (bung 1 le bung 4) ah, biakkhawmnak ih umdān ding (bung 2) ah, pastor le dikhon pawlih tlinnak thu (bung 3) ah le kawhhran sungih mi phun zakip parah Timothy-ih tuanvo le Pathian lamih an tuanvo thupawl Paul in a zirh (bung 5-6).

Timothy hnenih Paul cakuat a pakhatnak ah tual sung kawhhran hrangih man nei mi thurawn peknak a tel. Ziangruangahtile kawhhran cu “thutak thuum le thumawknak” a si ruangah, a tuah mi thil ziangkimah Pathian thu thlun ding hi tual sung kawhhran hrangah a thupi tuk lawmmam (3:15).

Thu Hlâwm Then

I. Thuhmaihruai (1:1-2)

II. Paul in Timothy kha a nun in zumtupawl ih zohthim ding si dingin thu a cah (1:3-20)

III. Paul in kawhhran ih thil tulpawl a rel (2:1-6:19\xt*) \ior*

A. Pathian biak tiki umdān (2:1-15)

B. Pastor le dikhon tlinnakpawl (3:1-16)

C. Tluksiatnak (4:1-5)

D. Timothy-ih bulpâk nun (4:6-16)

E. Kawhhran sungih minung phun dangdang hnenih

Timothy-ih tuanvo le Pathian lamih an tuanvopawl

(5:1-6:19)

IV. Thukharnak (6:20-21)

TIMOTHY

Hnenih Paul Cakuat Pahnihnak

A ngantu: Paul

A siartu: Timothy

Ngan kum: A.D. 67-68

Paul in Timothy cakuat pakhat a ngannak hi kum 3 kum 4 hrawng a rei thlang ih, himi cān sungah Paul in hna tam zet a tuan. Timothy kha Efesa kawhhran kilkhawi dingih a tăn ta hnuah (1 Timothy Thuhmaihruai siar aw) Masidonia (1Ti 1:3), Korinth (2Ti 4:20), Khirit (Tit 1:5) le Miletas (2Ti 4:20) lamah a tlawng vivo. Cuihsin Efesa ah a kirsal (2Ti 1:18) ih, sak lamih a um mi Troas lamah a feh (2Ti 4:13). Cumi tikcu ah Paul cu a thawngtlak netnak a tuar. Cumi tikcu hrawngah, Neru in Khristianpawl cu Rom khawpi urkängtū ah a puh. Himi ihsin Khristianpawl parah a nasa zet mi hremnak a thăwk. Cutin Rom uknak hmuahhmuah ah a darh.

Himi hi Rom ah Paul a vei hnihnak thawng a tlaknak a si. A vei hnihnak hi a vei khatnak hnakin dinhmun a siasawn (Efesa cakuat Thuhmaihruai siar aw). A vei hnihnak ah cun Paul cu misual vekih dāntatnak a tuar (1:8; 2:9). A thim zet mi thawnginn sungah amah cu an ret. Amah ra vehtu an um phah nân (1:16), a rualpi tamsawn in amah an tlansan (4:10-12). Hiti vek tuarnak lakah Paul cun Bawipaih umpinak thawngin (1:12; 4:17-18) le Pathian thu ih huham thawn (2:9-10) thazang nasa zet a la. A rawngbawlnak cu tha zetin a thehsuak. Curuangah Bawipa hnenih um ding a tiar a si (4:6-8).

Paul in a thih hlanah Timothy hnenah ca vei khat kuatsal a duh. Curuangah Timothy cakuat pahnihnak cu A.D. 67-68 hrawngah a ngan. Cuih cān ah Timothy cu Efesa kawhhran kilkhawiin a rak um rero a si men thei. Timothy cun phurrit a phur rero, curuangah Paul in amah tha a pek a tul. A cabu sungah phurrit thlentū phun thum in a lang. Cupawl tla cu: thuthangtha hrangah hrem tuar ruangih

ningzahnak (1:3-2:13), a òuanvopawl ihsin rawngbawltu dirhlo thei tu a òa lo mi câkhiarnakpawl (2:14-26) le zumtu in thuthangòa humhim a òunak pawl òa an si (3:1-4:8).

Hivek phurrit hi zumtu dang pawl hnakin rawngbawltupawl in an tuar hleice òeu. Asinan cumi cu zumtu hmuahhmuah in an do a òul ve. Timothy hrangih Paul ih thucah cu zumtu hmuahhmuah hnenih thucah òluk a si. Cumi cu thutak ah umpeh vivo uh ti mi a si (3:14).

Thu Hlâwm Òhen

- I. Thuhmaihruai (1:1-2)
- II. Timothy cu Bawipa ih a rinum vekin, ningzah mualphonak cu a neh ding a si (1:3-2:13)
- III. Timothy cun rawngbawltu a òuanvo ihsi dirthlatu câkhiarnak òa lo cu a do ding a si (2:14-26)
- IV. Timothy cu thuthangòa hum dingin a rinum ding a si (3:1-4:8)
- V. Thukharnak (4:9-22)

TITA

Hnenih Paul Cakuat

A ngantu: Paul

A siartu: Tita

Ngan kum: A.D. 65

Zentel-mi Tita hi Paul-ih rawngbawlnak ruangih zumtu ih cang mi a si men thei (1:4). Anih cu Antïok le Jerusalem ah Paul thawn an thlunaw dah (Gal 2:1-3). Anih hi Paul in Galatia ramthen pälín a vei khatnak missionary khual a tlawñ laiah a tel ding ti zum a si. Paul ih missionary khaulawlawn a vei thumnak khalah a tel ih, Korinth khua ih thubuai tifel dingah Paul ih a hril mi a si (2 Korinth Thuhmaihruai siar aw). Tita-ih hmin hi 2 Korinth sungah vei tampi a lang (2Ko 2:13; 7:6, 13-15; 8:6, 16, 23; 12:18). Cumi in amah hi nun dik nei mi le rawngbawlnak ah rin tlak a si ti a langter. Cuvek minung a si ruangah Khirit kawhhran pitlingter dingah Paul in a hril hi mangbang ding a um lo (Tit 1:5).

Mediterranean Tifinriat ih Khirit tikulh kaupi hi Rom in a rak uk mi a si. Hi tikulhmipawl hi nuncan lam le tlanlendan lamah an hmin a rak sia (1:12), asinan thuthangtha cun an nun a thleng. Khirit mipawl in Pentikos ni ah Peter ih thusim mi an ngainak ihsin an hnenah thuthangtha a rak thleng thawk a si men thei (Apo 2:11). Hi tikulh hi Paul in thawngtla dinhmun in Rom khawpi a pan tikah a päl phah (Apo 27:7-13). Rom ralkappawl in Paul an thlah hnuah (1 Timothy Thuhmaihruai siar aw), Tita thawn Khirit ah a tlawngsal. Cumi tumah reideuh a cambang. Khirit a suahsan tikah cu tawkih rawngbawlnak hlensuak dingin Tita a ruat (1:5). Paul in Efesa le Masidonia a tlawñ hnuah Tita hnenah, a hrangih lamhmuhtu ah, cakuat a ngan. Cuih kum cu A.D. 65 hrawng a si.

Tita cakuat hin thurin dik thawn milawin hna tha kan tuan ih, nundān dikin kan nun le kan tlanlēn thei nak dingah, Khrih in in rundam thu in zirh. Sikhalsehla cumi dawnkhamtu thil pathum Paul in a buai, cupawl cu zirhna dik lo, Pathian ngaihsaklonak le leitlun câkhiarnak tla an si. Dawnkhamtu a pakhatnak cu bung khatnak ah a buai, a tling mi elder-pawl nēmhngeh a pawimawhzia a sim.

Bung 2-3 ah dawnkhamtu dang pahnih thu a buai ih, kawhhran sungih zumtupawl cu an kum izirih kăwmdan ding le pehtlaihdān ding pawl a rel.

Pathian zangfahnak in rundamnak ah in hruai ih, sual nehdān le hnaṭuan ṭha hrangih ṭhahnemngaidan ding thupawl in zirh (2:11-14).

Thu Hlāwm Ṭhen

I. Thuhmaihruai (1:1-4)

II. Tita in a tling mi pastor a nemhngget ding a si (1:5-9)

III. Tita cun zirhtu dik lo pawl a va táwng dīng a si (1:10-16)

IV. Tita cun zirhnak ziktluak vekin ziangtin nun ding a si ti zumtu a zirh ding a si (2:1-3:11)

V. Thukharnak (3:12-15)

FILEMON

Hnenih Paul Cakuat

A ngantu: Paul
A siartu: Filemon
Ngan kum: A.D. 61-62

Filemon hnenih cakuat hi Paul ih ngan mi lakah bulpâk cakuat si bik le a cakuatpawl lakih a tawibik mi a si. Himi sungah a cakuat dang pawl bangin, tual sung kawhhran ih zumnak le nunpinak lam thu a ngan lo. Hi cakuat hi Rom thawnginn ih a um laiah, Khrih-ih a fa Filemon hnenih Onesimas aiawhah a ngan mi a si (1:19). Onesimas cu Filemon-ih sâl, paisa, asilole thilri fir tahratin a hnen ihsin Rom khawpi ah tlânghlo ih, Paul thawn a táwngaw ngah mi pa a si. Onesimas cu Paul in Bawipa hnenah a hruai ih, Paul-ih ðul mi tuahsakin cân a hmang (1:11, 13).

Sikhalsehla Paul cun sâl cu dān vekin a pu hnenih kirsal ding a si ti a thei (1:13-14). Taikikas cu Efesa-mipawl le Kolosa-mipawl hnenih cakuat phurin, Asia ram lamih kir ding a si tikah (Efe 6:21-22; Kol 4:7-8), Paul in Onesimas kha Filemon hnenah Taikikas zawngih kuat cih a tum. Paul ih ruah bik mi cu Onesimas tundinsalnak le Filemon thawn remdaihna neih ding hi a si. Onesimas thawi kuat cih mi hi cakuat hi A.D. 61-62 hrawng, Rom ah Paul a vei khatnak thawng a tlak lai ih a ngan mi a si.

Filemon hi zumtu ðha pakhat le sâl neitu a si (1:1, 5, 7). Filemon-ih nundān thu ah zumngamnak a nei ih, Onesimas hrangih a dilsak mi khal a famkimter ding ti Paul in a zum (1:21). Filemon in nun thar a nei mi a sâl paih sualna ngaidam tahratin, amah cu sâl vek si nawn loin duhdawt mi unau bangih cohlan ding Paul cun a duh (1:15-16). Hi cakuat in Apostol san lai ih sâl neihdān thu in sim. Himi in zumtupawl lakah pakhat le pakhat sual ngaidamawktāwn ding thu a thupi mi thutakpawl in zirh.

Hi cakuat hi Pathian in Khrih hmangih in ngaidamnak thu tahthimnak ropi khal a si. Paul cun Onesimas ih rak tuah sual mi le leiba hrangih sual cawhkuan phurhsak a huam (1:18). Cuvek thothoin, misual in a sual man ih a tuar ding mi hremnak cu Khrih amah rori in

a phur. Misual cu a sualnak ihsin kirsalin, Khrih lawngih a zumnak a thum tikah Pathian ngaidamnak a co.

Thu Hlâwm Then

I. Thuhmaihruai (câng 1-3)

II. Paul in Filemon a relmawi (câng 4-7)

III. Paul in Onesimas hrangah Filemon a dilsak (câng 8-14)

IV. Paul in a dilsak mi cungcangthu ah Filemon a ngen (câng 15-19)

V. Paul in Filemon phûr dîngin a dil (câng 20-21)

VI. Paul in a dilsaknak a cemter (câng 22)

VII. Thukharnak (câng 23-25)

HEBRU

Mipawl hnenih Cakuat

A ngantu: Theih a si lo

A siartu: Jew zumtupawl

Ngan kum: A.D. 67-69

Pathian in Thukham Hlun ah Pathian biakdān ding a rak dīnsuak ih, cumi ih rinum ding khal a phūt. Asinan himi biakdān hin Khrih a rak sawhkhiah. Jesu Khrih a rat ih a thawiwknak hmangin Thukham Thar a dīnsuah tikah, Thukham Hlun biakdanpawl cu Thukham Thar biakdanpawl in a thleng. Hih cakuat a dawngtupawl in thusimtupawl ih thuthangtha an rak sim laiah himi thutakpawl hi an rak ngaithla. Asinan Juda sakhua ih kir an tumsal a bang. A nasa zet mi hremnak an tuar ruangah Khrih dungthluntu sinak thu ah rinhlelnak an nei thlang tla a si men thei (10:32-34; 12:4). Cuti cun Thukham Hlun-ih ropitnak an thlirsal lala. Hih cakuat ngantu in Khrih parah le Khristian sakhua ih ropitnak parah an mit fú hnget dingih anmah sawmnak thazang peknak ṭawngkampawl a ngan (13:22).

Hi cakuat ngantu hi theih a si lo. Sikhalsehla amah hi mit rori in Jesu-ih rawngbawlnak hmutu a si lo ih (2:3-4), zumtupawl hruaitu khal a si lo (13:17). Amah hi cathiam le Thukham Hlun le Judah sakhua thu khal theifiangtu a si. Temple ih Pathian biaknak hi atu-ih cang rero lai mi vekin a rel ruangah hi cakuat hi temple tisiat (A.D. 70) a si hlanih ngan mi a si ding (7:8; 9:5-7, 9, 13; 13:10). Cun A.D. 67-69 hrawngih ngan mi a si ding, ziangruangahtile himi tikcu ah zumtupawl parih hremnak a nasa zet.

Cangantu in Khristian sakhua cu Juda sakhua hnakin a cungnunsawnzia a simfiang. Khristian thurinpawlih cungnunzia relin, a cakuat a thāwk. Khrih cu Thukham Hlun profetpawl (1:1-4), vancungmipawl (1:5-2:18) le Mosi (3:1-6) hnakin a ṭasawn. Cawlnak ṭasawn in pe (3:7-4:13). Amah cu biakbûk ṭasawn ih (8:1-5) rawngbawltu puithiam ṭasawn a si (4:14-7:25). Anih cun thutiamkam ṭasawn a nei mi thukham ṭasawn (8:6-13), Pathian biakdān ṭasawn (9:1-28) le amah le amah hmangih thawinak ṭasawn (10:1-18) a rak dīnsuak. Cangantu in himi cakuat ah

thulunlonak le zumlonak dokalhin ralrin peknak hngetkhoh zet a ngan (2:1-4; 3:12; 4:1; 5:11-14; 6:4-6). Cule Khristian sakhua hi a cungnun hleice ruangah zumtupawl in cumi cu ziangtin nunpi ding a si ti khal hi cakuat ngantu hin a buaipi (10:19-13:25). Himi cakuat ah hin ralrin peknak hngetkhoh zet a tel (10:26-31; 12:15-17).

Hi cakuatih thucah hi a fiang zet. Khrih in kan hnenah rundamnak famkim a rak thlën ruangah, zumnak in amah lawng zoh camcin ding kan si (12:2).

Thu Hlâwm Then

I. Khristian thurin cu Judah sakhua thurin hnakin a cungnungsawn (1:1-10:18)

A. Khrih cu Thukham Hlun profet hnakin a ðhasawn (1:1-3)

B. Khrih cu vancungmi hnakin a ðhasawn (1:4-2:18)

C. Khrih cu Mosi hnakin a ðhasawn (3:1-6)

D. Khrih in cawlhnak ðhasawn a pe (3:7-4:13)

E. Khrih cu puithiam ðhasawn a si (4:14-7:25)

F. Khrih in a ðhasawn mi hmun thianghlim ah rawng a bawl (8:1-5)

G. Khrih in thukham ðhasawn a dñn (8:6-9:28)

(i) Hih thukham cun thutiamkam ðhasawn a nei (8:6-13)

(ii) Hih thukham cun rawngbawlnak ðhasawn a nei (9:1-28)

H. Khrih cun thawinak ðhasawn a pe, amah le amah (10:1-18)

II. Zumtu cun Khristiannak a cungnunsawnzia dik zetin a thũngrul ding a si (10:19-13:17)

III. Thukharnak (13:18-25)

JAMES

Cakuat

A ngantu: James

A siartu: Jew mi zumtupawl

Ngan kum: A.D. 45-48

Thuthangṭha cu Jerusalem ih Jew-pawl lakah hmakhatteah a rak hlawhtling. Pentekos ni ah Jew-mi 3000 hrawng kawhhran ah bêt an si ti Apo 2 in a tarlang. zumlotu Jew hotupawl in dungthluntupawl an hrem rero nân, cuih khawpi ah kawhhran a karh vivo thotho. Stefen an thah hnuin Jerusalem kawhhran ih zumtupawl hmuahhmuah in an zumnak ruangah tuar an thăwk. Cuih hremnak in Judia peng pumpi le Samaria peng pumpi ah a ṭekdarhter hai (Apo 8:1). Hiti vek dinhmun lakah James in hmun kip ih a vakdarh mi Jew-mi zumtupawl thapeknak ah hi cakuat hi Jerusalem ihsin a rak ngan. Hi cakuat hi A. D. 45-48 hrawngih a ngan mi a si men thei.

James hi Jesu Khrih-ih nau le Judas-ih suaipi unau a si. Bawipa Jesu in leitlun ih rawng a bawl laiah James le a unaupawl in amah an rak zum lo (Joh 7:3-8). Asinan a hnen rori ih Bawipa a rung lăng ruangah, neta lamah cun James khal zumtu ah a cang (1Ko 15:7). Jesu van a kai hnuah James khal zumtu dang pawl thawn Thlarau Thianghlim rung thlen ding a rak hngak ve (Apo 1:14). Netabikah cun amah hi Jesusalem kawhhran hruaitupawl lakih pakhat ah a rung cang (Apo 12:17; Apo 15; Gal 1:19; 2:9).

Jew zumtu in Jew zumtupawl hnenih thu a zirh mi a si ruangah James in a cakuat ah Jew-pawlih thu le hla diktak a ngan hi mangbang ding a um lo.

A cangan mi hi Thukham Hlun le Jesu Tlang parih Thusim mi parih a ṭhumawkzia a lang (Mat 5-7). A zirhdan khal Jesu ih zirhdân thawn bangawknak an nei. A taṭṭhimnak hman mi ah leitlun taṭṭhimnakpawl: thli ih hrăn mi lăwng, a vuai rero mi hrampi, a ziam rero mi pangpar, kilkhawi theih lo meisa le thil dang pawl tla a hmang. Ni tin nun ah a takih hman ding mi fimnak thupawl a telh ruangah a cabu hi Thufim cabu thaw khalin bangawknak a nei. Khristian pakhat ih zumnak cu ni tin nun ih lang ding mi a si. James in harsatnak le

sualfawrhnak thu (bung 1), unau duhdawtnak (bung 2), thil ti ƥha (bung 2), lei ukdān (bung 3), khawvel mi sinak (bung 4), lennak (bung 5) le kawhhran nun málte a zirh (bung 5).

“Thilti tel lo zumnak” cu a thi a si (2:20). Zumtu pakhat in piantharnak a neih hnu cun a zumnak cu a thil ti ƥha in a langter theu.

Thu Hlâwm ƥhen

I. Thuhmaihruai (1:1)

II. Zumtu cun tuarnak le sualfawrhnak a tuar thei ding a si (1:2-18)

III. Zumtu cun Pathian Kamsuakthu ngaithla le thlun ding a si
(1:19-27)

IV. Zumtu cun thleidan um loin zumnak a hman ding a si (2:1-13)

V. Zumtu cun a zumnak kha tuahnak in a langter ding a si (2:14-26)

VI. Zumtu cun a ƥawng a sūp ding a si (3:1-12)

VII. Zumtu cun a nun in fimnak a langter ding a si (3:13-18)

VIII. Zumtu cun a nun ihsin khawvelnak a hlăwnhlo ding a si
(4:1-10)

IX. Zumtu cun a zumtupi thu a ƥhen ding a si lo (4:11-12)

X. Zumtu cun a nun hrangih a khawkhan mi Pathian hnenah a ap
ding a si (4:13-17)

XI. Milian zumtu cun lennak a rinsan ding a si lo (5:1-6)

XI. Zumtu cun Bawipa ratsalnak hrangah a thin a sau ding a si
(5:7-11)

XII. Zumtu cun bulpâk felfainak a nei ding a si (5:12)

XIII. Zumtu cun mi dang hrangah thla a cam ding a si (5:13-18).

XIV. Zumtu cun zumtu dang kha thutak ah a hruaikirsal ding a si
(5:19-20)

PETER

Cakuat Pakhatnak

A ngantu: Peter

A siartu: Asia Minor sak lamih zumtupawl

Ngan kum: A.D. 62-65

Kawhhran cu a ram zawngin le a mipum zawngin a karhzai vivo vekin hremnak khal a sosang vivo. Zumtupawl cun Rom nunphung an thlun duh lo ruangah Rom uknak sungih zumlotupawl in anmah cu an hua (4:3-4). Cuvek hremnak in zumtupawl cu Asia Minor sak lamih um mi Pontas, Galatia, Kappadosia, Asia le Bithinia (1:1) rampawl ah a dawitek hai. Cuih rampawl an thlen hnu khalah Khrih thawn an pehtlaihawknak ruangah (4:14-19) le a dik mi tuah an duhnak ruangah (3:14) an tuar vivo thotho. Hih cakuat a dawngtu hi Jew-mi khal an tel ve ko ding nân, Zentel an tambik ding (1:18; 2:10; 4:3-4). Hih zumtupawl in thil tha an tuah vivo thei nak dingah thapek an tul.

Apostol Peter hi zumtupawl hnenah hivek thapeknak cakuat ngan dingah Pathian ih hril mi a si. A rawngbawlnak lam tluanah Peter in hremnak nasa zet a tuar ringring (Apo 4:3; 5:17-42; 8:1; 12:1-19). Curuangah Bawipa in amah a rak zirh mi cawngin anih cun thurawn tha a pe. Hi apostol hi a Bawipaih tuarnak rak hmungahtu a si ih, hih zumtupawl thapeknak ah dingfelnak ruangih Jesu-ih tuarnak cu zohthim dingah a hmang (2:21-25; 3:18-22).

Hi cakuat hi Peter in a nun cemnak a naih lamih a ngan mi a si. Khristian hremnak a sosanbik tikcu A.D. 62-65 hrawngih a ngan mi a si men thei.

Apostol in a cabu sungah tuarnak thu a sim leuhleuh (vei 16), asinan Pathian zangfahnak khal a phuanglang thotho. Rundamnak hrang (1:1-2:10), tuarnak hrang (2:11-4:19) le rawngbawlnak hrang (5:1-14) ih Pathian zangfahnak a rel uar. A cakuat hi Pathian-ih mangbangza rundamnak thu in a thawk (1:1-12) ih, an rundamnak ropi zulhin Pathian mi si dingin thupek 34 hrawng hmangin tha a pe hai.

Hi cakuat hi zumtupawl zumnak ah an din thei nak ding le an din vivo thei nak ding hrangih Pathian zangfahnak dik hi a pawimawh a si ti hmuhsaknak maktak a si (5:12). Himi Pathian zangfahnak tho tho hin tuarnak lakah hril mi zumtupawl hnenah nehnak a pe hai.

Thu Hlâwm Then

I. Thuhmaihruai (1:1-2)

II. Rundamnak ih Pathian zangfahnak khan nun thianglim ih nung dingin zumtu a hruai ding a si (1:3-2:10)

III. Tuarnak ih Pathian zangfahnak khan zumtu cu dik zetih tuar thei nak a pe ding a si (2:11-4:19)

IV. Rawngbawlnak ih Pathian zangfahnak cun zumtu cu tãngdawr zetih rawngbawl dingin a kaihruai ding a si (5:1-14)

Cakuat Pahnihnak

A ngantu: Peter

A siartu: Asia Minor sak lamih zumtupawl

Ngan kum: A.D. 66-67

Thathoum zet Pentikos ni (A.D. 30; Apo 2 zoh aw) ih thil cang hnu a rei hlanah, Khrih-ih hnaṭuan siatsuah dingin zirhtu dik lo pawl an suak. Jesu in cuvek mipawl an ra suah ding thu a rak sim cia (Mat 7:15; 24:4-5, 11, 24-26; Mar 13:22-23) ih, Paul khal in cuvek mipawl an rat ding thu ralrinnak a rak pe (Apo 20:29-30).

Zumtupawl in a ra ro lai mi zirhtu dik lo pawl thu ah timtuahaw cia dingin apostol Peter in Peter cakuat pahnihnak hi a ngan (2:1). Judas cakuat hi Peter cakuat pahnihnak thawn bangawknak tampi a nei. Asinan Judas cun zirhtu dik lo pawl zumtupawl lakih um ro zo vekin a rel (Judas 4). Curuangah hi cakuat hi Peter in Judas cakuat hlanih a ngan mi a si men thei.

Peter in hi cakuat hi himi zumtupawl hnenih a vei hnihnak a ngan mi a si thu a rel (3:1). A cakuat hmaisa cu Asia Minor ram sak lamih hremnak a tuar ro tupawl hnenih a ngan mi a si. Anmah tho tho hi Peter cakuat pahnihnak rak dawngtu an si. Hi cakuat hi Peter in Peter cakuat pakhatnak hnuih a ngan mi a si ruangah A.D. 66-67 hrawngih a ngan mi a si ding. A thi cing ding ti amah le amah a theiaw (1:13-14). Curuangah a ra thleng lai ding mi ṭihnungzapawl hrangih timtuahaw dingah cakuat nganbêt a duh (1:15).

Peter in a cakuat thawhnak lamah cun zirhtu dik lo pawlih thu a buai pi lo. Cuhnakin thlarau lam ṭhanlennak thu cipciarin a rel sawn (1:1-11). Ṭhanlen a ṭulzia a sim ih, ṭhanlen duhnak nei dingin anmah a năwrbêt. A tambik ah cun thlarau lam nun ih ṭhanlennak hrangih hmanrua a si mi Cathianghlim theihnak thu a sim uar. Peter in zumtupawl kha Cathiang “ngaihsak” dingin a sawm, ziangruangahtile cumi lawng hi thuneitu le a dik mi umsün a si (1:12-21). Bung hnihnak ah Peter in Cathiang le thuṭhimnakpawl hmangin siatráltertu zirhtu dik lo pawl le hmuhsuamtupawl ih thu a phawrhlang (2:1-3:13). A cakuat hi Pathian thuṭhennak le Khrih ratsalnak le ralrin peknak zulhithapeknak in a net (3:14-18).

Peter-ih thusim mi hi san hmuahhmuah ih zumtupawl hrangah a thupi zet mi a si. “Zangfahnak le kan Bawipa le Rundamtu Jesu Khrih theihnak ih ðan” (3:18) lawngin misualrálpawlih sualnak lakah kan ding hnget thei ding.

Thu Hlâwm ðhen

I. Thuhmaihruai (1:1-2)

II. Thlarau nun ðan hi zumtu hrangih thil ðul a si ih, cumi cu Cathiang Thianghlim hmang lawngin a cang thei (1:3-21)

III. Thlarau nun ðan cu zirhnak dik lo lak ihsin zumtu runsuahnak hrangah a ðul mi a si (2:1-22)

IV. Thlarau nun ðan cu Bawipaih ratsalnak tleu hnuaiah a dik thei (3:1-18)

A ngantu: John

A siartu: Asia Minor ih zumtupawl

Ngan kum: A.D. 80-95

Apostol John hi Jesu dungthluntu hleihnih lakih mi pakhat a si. Amah hi dungthluntupawl lakah nauhakbik le Khrih-ih duhdawt hleice mi a si men ding. Hmel danglamnak tlang le Gesmani Hmuan sungah John, James le Peter lawng Jesu thawn an rak um. Asinan Jesu thah a si laiah John lawng a tâng. Khrih in a thih zawng teah a nu kilkhawi dingin John a ap ta. John cakuat pakhatnak câng hmaisabik pali sungah John in Jesu Khrih thawn an naihawknak le bulpâk in an pehtlaihawk thu a langter. Hi cakuat hi John in A.D. 80-95 hrawngah Asia Minor ih a um mi kawhhranpawl hnenah a ngan. John in Khrih thawn an pehtlaihawknak ruangih a aipuannak thu hi zumtupawl hlawm ve a duh.

Kum zabi pakhatnak cem lamah cun langhngan zetin kawhhran a ðangin a rak pitling zo. Tual sung kawhhran tapi dĭn a si zo ih, zumtupawl tla an pitling vivo. Cumi lakah tifel ðul mi thubuai khal an rak tel. John cakuat pakhatnak rak dawngtu zumtupawl in thil ðihnung pahnih an rak táwng. Cupawl cu zirhtu dik lo pawlih zirhnakpawl le theihnak an tlaksamnak hi a si. Zumtupawl hnenah an theih zo mi, asilole an theih ðul mi theihnak dik cu khiihmuhin, cuih thil ðihnung pahnih cu a do. Hi cakuat hi zumtuh zumnak theifiangawter dingih a ngan mi a si (5:13).

John in rundamnak theihfĕngnak thusimnak ah thupi pali a hmgang. Cupawl cu: “nan hnenah hih thilpawl hi kan ngan” ti mi thu in a thăwk. Thupipawl cu: pawlkawm (1:3-4), dingfel (2:1), zirhnak dik lo (2:26) le zumnak (5:13) tla an si. Duhdawtnak ti mi khal hi cakuatih thupi pakhat a si ve.

John in a cakuat siartupawl hnenah kumkhaw nunnak an nei ti an theihfiang ding a duh (5:13). Thutak kan zum ih, tleu ah kan feh ih, pakhat le pakhat kan duhdawtawk tikah himi hi a langfiang. Zumnak dik in nundān dik a hring.

Thu Hlâwm Then

- I. Thuhmaihruai (1:1-4)
- II. Zumnak dik cun nunpinak dik a rahsua (1:5-2:17)
- III. Thurin diktak in thurin dik lo a thailang ih, thurin dik in a dikzia dingfelnak nun ah a langter (2:18-4:6)
- IV. Rundam fengnak hnget cu zumtu in mi dang a duhdawt tikah,
Pathian thu a lun tikah le Cathiang a zum tikah a ra (4:7-5:21)

JOHN
Cakuat Pahnihnak

A ngantu: John

A siartu: Hril mi nunaunu le a fātepawl

Ngan kum: A.D. 80-95

Rom uknak in Mediterraneanian kiangkap rampawl ah remdaihnak a dīn hnget ruangah veivahnak a áwl ih a him. Amah lawngte khuahlan riahbûkpawl cu sualralnak le thianghlimlonak in an hmin a than ruangah thuthangṭha simtupawl hrangah riahnak hmun ṭha a si lo. Curuangah zumtu innpawl ah an riak sawn ṭheu. Zirhtu dik lo pawl in cu vekih khualthlenawkdān kha remcānnak ah lain, zumtupawl hnenah buainak nasa zet an thlĕn. John cakuat pahnihnak le John cakuat pathumnak hin hivek buainak hi an buaipi.

Hi cakuat pahnih hin bangawknak tam zet an nei. Khualṭhatnak thu hleiah, an pahnih in thutak le duhdawtnak thupi ah an hmanṅ veve. An pahnih in cangantu pakhat, “elder” ti mi ih ngan mi an si. Cangantu in zo a si ti a langawter lo nān, kawhhran thuanthu hmuahhmuah ah hih elder hi apostol John a si tiih zum a si. Hi cakuatpawl hi John in a thuthangṭha a ngan tikcu hrawngih a ngan mi an si men thei. Curuangah hi cakuatpawl hi A.D. 80-95 hrawng, Efesa kawhhran ah pastor a ṭuan laiĕh a ngan mi a si a zumum.

John cakuat pahnihnak hi John in, “hril mi nunau le a falepawl” hnenih a ngan mi a si (cāng 1-nak). “Nunau” ti mi ṭawngkam hi kawhhran sungih nunau pakhat a si. John cun a hnenah duhdawtnak, thutak le thianhlimnak thu ah thape dingin a ngan.

Thutak lamih lungput dik nei amah cu a lawm (1-4). Cun duhdawtnak cu thulunnak ah hram bunawin thilti ih langter ding khalin a sawm (5-6). Thutak ih hram a būn mi pakhat le pakhat duhdawtawktāwnnak in kawhhran a thianger. Thianhlimnak lamah thinlung pe dingin, zirhtu dik lo pawl theithiam dingin le anmah do dingin tha a pe (cāng 7-11). Zirhtu dik lo pawl cohlang lo dingin a sim ih, a cakuat cemnakah a hnenih tlawn a duhnak, thunetnak duhum thawn a cakuat a cemter (cāng 12-13).

Pathian in zumtupawl hi pakhat le pakhat duhdawtawktāwn dingin in ko. Asinan thutak kai hnget ih zirhnak dik lo do ding khal in fial. Hi thil pahnih thlun ding hi thu kalhaw mi an si lo. Hih cakuat

in cupawl hmuahhmuah ziangtin rinumten a tuah ding ti thei dingah zumtu a bawm.

Thu Hlâwm Then

I. Thuhmaihruai (câng 1-3)

II. John in zumtupawl thutak ih an rinum ruangah a lawm hai
(câng 4)

III. John in zumtupawl pakhat le pakhat duhdawtawknak hmangih
Pathian thupek thlun dingin tha a pe hai (câng 5-6)

IV. John in zirhtu dik lo pawl laihlăngnak in le donak in kawhhran
thianghlimter ringring dingin zumtupawl thu a pe hai (câng 7-11)

V. Thukharnak (câng 12-13)

JOHN

Cakuat Pathumnak

A ngantu: John

A siartu: Kaias
Ngan kum: A.D. 80-95

John cakuat pathumnak hi John cakuat pahnihnak ih sim mi thu thawn an bangaw (John Cakuat Pahnihnak Thuhmaihruai siar aw). An bangawknak cu thuthangtha sim ih khualtlawngpawl zohthat ding thu hi a si. Hi cakuat khal hi apostol John in A.D. 80 le 95 karlak, Efesa kawhhran ih pastor a tuan lai ih a ngan mi a si men thei. A thuanthu dinhmun cu John cakuat pahnihnak thawn an bangaw, thutak le duhdawtnak thupipawl khal an pahni ah an um veve. Asinan John cakuat pahnihnak ah cun zirhtu dik lo thusimtupawlih thu a buai pi ih, John cakuat pathumnak ah cun thutak hrangih a fehsuaktu thuthangtha simtupawlih thu a buai pi vethung. John cakuat pahnihnak ah cun zirhtu dik lo pawl cohlang lo ding in hril mi nunau le a falepawl hnenah ralrinnak a pe ih, John cakuat pathumnak ah cun thutak phuangtupawl cohlang ding in Kaias hnenah tha a pe.

John cakuat pathumnak hi John in Kaias (cang 1) hnenih a ngan mi a si ih, amah hi cu taw k peng ih kawhhran hruaitu a si men thei. John in Kaias hi kawhhran hruaitu a si thu lamzin pahni in a langter. A pakhatnak ah, John in Kaias hnenah cakuat a ngan. John in Kaias hnenah Daiothefes parih demnak le Demetrias parih lawmnak thu a ngan. Himi hin, Kaias hi John ih kaihhrainak hnuai ah kawhhran hruai ding ih thuneitu a bang. A pahnihnak ah, Kaias in a inn ah khualtlawngih thusimtupawl a rak lawm thu a langter. Cuvek hnatuan cu kawhhran hruaitu ih tuanvo a si theu.

John in hi a cakuat tawite hi Kaias lawmnak le a hrangih thlacamnak in a hram a thawk (cang 1-8). Kaias in khualtlawngih thusimtupawl parih a khualthatnak hi thutak lamih a hnatuannak a si (cang 3-4). Khualthatnak cu zumnak thilti (cang 5), duhdawtnak thilti (cang 6), a tul ruangih tuan mi (cang 7) le thutak ih pawlkawmawknak thilti (cang 8) hi a si. Cu thehah John in thusimtupawl a hnawn ruangah Daiothefes cu thiam lo a coh (cang 9-11). John in cu pa ih a hmakhaw sialnak thinlung le a tuahnak tha lo a phawrhlang. John in Demetrias parih lawmnak (cang 12) le thucemternak duhum hmangan a cakuat a netter (cang 13-14).

Zumtupawl in zirhtu dik lo pawl hnawn ding t̄uanvo kan nei. Asinan rawngbawltupawl cu thutak siahlawh an si ahcun, an hnenih duhdawtnak l̄angter hi kan ti tengteng ding mi a si. Kan khual̄t̄hatnak hi Pathian ih in rulh leh ding mi rinumnak hnaṭuan a si (c̄ang 5).

Thu Hl̄awm Ṭhen

- I. Thuhmaihruai (c̄ang 1)
- II. John in Kaias a lawm (c̄ang 2-8)
- III. John in Dairoṭhefes thiam lo a coter (c̄ang 9-11)
- IV. John in Demethias a relmawi (c̄ang 12)
- V. Thukharnak (c̄ang 13-14)

JUDAS
Cakuat

A ngantu: Judas

A siartu: Zumtupawl
Ngan kum: A.D. 67-80

Hi cakuatih thuanthu dinhmun hi 2 Peter thawn an bangaw (Peter Cakuat Pahnihnak Thuhmaihruai siar aw). Asinan hi cakuat ah cun, kawhhran ah Pathian ngaihsak lo pawl an rak lut zo (câng 4). Annih cu zumtupawl lakah an um, asinan zumtupawl in cu tlukih thil òhnung an lakih a um thu khal an rak thei lo. Curuangah Judas in zumtupawl hnenih cakuat lohli an òul tuk ti a hmu. “Cotlang mi rundamnak,” thu ngan a tum. Asinan an hrangih òul bik mi ngan hmaisai òulin a thei (câng 3). Peter cakuat pahnihnak thu a hmantel ruangah a cakuat hi Peter cakuat pahnihnak hnuih ngan mi a si men thei. Hih cakuat hi A.D 67 le 80 karlak hrawngih a ngan mi a si ding. Zumtu an si ti mi siarlo a cakuat dawngtupawl zo an si ti a simfiang lo (câng 1).

Judas hi taksa dān ah Jesu-ih nau a si ko nān, “Jesu Khrih-ih sāl ti lawngin a relaw. A unaupa James khal taksa dān ah Jesu-ih nau a si.

Jesu Khrih-ih naupa a si ko nān, Judas hin amah le amah “Jesu Khrih-ih sāl” ti lawngin a relaw. A unaupa James khal hi Jesu-ih naupa a si. Jesu suah hnuah Mary in fāte dangdang Joseph a hrinsak (Mar 6:3). Judas le James hin leilung tlunih rawng a bawl laiah Bawipa hi an rak zum lo (Joh 7:3-8). Neta lamah cun an zum, ziangruangahtile annih khal Pentikos ni ah zumtu dang pawl zawngah an um ve (Apo 1:14). Cuti cun Judas cu khualtlawngih thuthangtha simtu ah a cang (1Ko 9:5).

Hi cakuat ah Judas in zumtupawl kha Jesu in kawhhran hnenih a ap ta mi an zumnak a si mi thutak hmuahhmuah hum dingin thungaithlak in a fawrh. Cibaibûknak a òheh hnuah, an lakih um Pathian ngaihsak lo zirhtu dik lo pawl thuhla ah ralrinnak pein, zumnak hum dingin sawmnak hmanhmawh a tarlang (câng 3-4). Thukham Hlun tahthimnak pathum hmangin a thleng taktak ding mi Pathian dāntatnak thu a sim (câng 5-7). Zumnak humnak ding sān a theihersal. Pathian ngaihsak lo pawlih sualralnak le an tuar ding mi hremnak thupawl tla a sim (câng 8-16). Thlarau lam ral donak ah zumtupawlih mawhphurh khal a sim (câng 17-23). Hi cakuat sungah

kăwp thum a si mi ziangmaw zat a rel. Cule zumtupawlih mawhphurh a tarlăng mi cu cuti vek zawng thothoin a rel. Zumtupawl in apostolpawlih ƣawngkam cing ringringin, Pathian duhdawtnak ah um hngetin le Pathian ngaihsak lo pawl ih buaiter mipawl an runsuak ding a si. Pathian ngaihsak lo pawl lak ihsin humhimtu Pathian thangthatnak in Judas in a cakuat a center.

Pathian lawng hi Pathian ngaihsak lo pawlih kut ihsin in humhim thei taktak tu a si. Amah lawng in “ropitnak hmaih in apuannak nasa zet thawn” in dingter thei a si (cang 24).

Thu Hlăwm Then

- I. Thuhmaihruai (cang 1-2)
- II. Pathian ngaihsak lo pawl an um ruangah, Judas in zumtupawl kha rinnak thu hrangah do dingin tha a pe (cang 3-4)
- III. Judas in khaih Pathian ngaihsak lo pawlih sualralnak le an parih Pathian thuthennek a fengzia a phawrhlang (cang 5-19)
- IV. Judas in zumtupawl kha doawknak ah anmah le anmah kilvengaw dingin thu a pe (cang 20-21)
- V. Judas in zumtupawl kha Pathian ngaihsak lo pawl runsuak dingin tha a pe hai (cang 22-23)
- VI. Thukharnak (cang 24-25)

John hnenih Jesu Khrih

THUPHUAN

A ngantu: John
A siartu: Asia Minor ih kawhhran pasarih
Ngan kum: A.D. 95

Apostol John in Thukham Thar ah cabu panga a ngan. Cupawl cu Thuthangtha John, 1 John, 2 John, 3 John le Thuphuan tla hi an si. John cu apostol a si vekin, Jesu leitlun ih rawng a bawl laiah Khrih thawn an rak tlanglêngtlang. A cangan mi hi huham thawn a khat mi Jesu-ih kamsuakthu le thilti mipawl rak hmutu dinhmun ih a ngan mi an si. Cuihleiah John in thosal Jesu khal a hmu. John cu A.D. 95 hrawngah Patmos tikulh ah thawng a rak tla. Hivek nun harsa a tawn laiah ropi zetih Jesu Khrih phuanlängawknak a hmu. Thuphuan cabu hi Patmos tikulh ih a phuanlängawkw tumah Khrih in John a rak sim mi ngankhum mi a si.

Hih Thuphuan cabu in John le kum zabi pakhatnak ih zumtupawl thazang a cakter zet ding. Anmai san ih uktu cu Domisian a si. Rom siangpahrang in zumtupawl hrem dingin thu a rak pe ngaingai lo nân, anmah huat ding tha a rak pe. Thuphuan bung 2-3 ih kawhhranpawl hnenih cakuatpawl in cuih huatnak cu a langter. Zumtu rinumteih nung dingah cun nunsimnak, nunzirhnak le thapeknak pawl a ðul. Curuangah Jesu in John hnenah kawhhranpawl in an siar, an theih le an thlun dingah hi simsungnak thupawl hi a nganter (1:3).

Hih cabu a tlangpiih ðhennak hi 1:19 ah kan hmu. Bung khatnak in a liam cia thu a sim. Cumi cu van kai zo Khrih-ih larnak ropi a si. Bung 2-3 in a thleng rero lai mi thu a sim. Cumi cu Asia Minor ih kawhhran pasarih hnenih cakuatpawl an si. Bung 4-22 in a thleng lai ding mi thu a sim. Cumi cu harsatnak (bung 4-19), kum 1000 uknak (bung 20) le kumkhaw dinhmun (bung 21-22) thupawl an si.

Hih cabu hi larnak a hmuh hnuh John ih a ngan mi a si. Curuangah hi cabu hi simsungnak tiin a ko (1:3; 22:7, 10, 18, 19). A thu tambik cu leitlun le Pathian ih ralpawl parih a ra thleng lai ding mi dāntatnakpawl simsungnak thu a si. Khrih in a ralpawl parah nehak a co ding. Thuphuan cabu hi Khrih-ih tlennak hnatuan cemnak ropi thu a simsung. Thuphuan hi simsungnak cabu a si nân, John in

kawhhranpawl hnenah cakuat pakhat vekih a ngan mi a si. A net tiang thulung le rinumin um dingah tha a pe.

Thuphuan in Khrih-ih nehnak le leitlun ih Pathian uknak a langter. “Thah mi Tuufano cu huham, lennak, fimnak, cahnak, cawimawinak, ropitnak le thangthatnak cotlak a si” n (5:12).

Thu Hlâwm Then

I. Thuhmaihruai (1:1-8)

II. John in van ih kai zo Khrih a hmuhdān a phuang (1:9-20)

III. John in Khrih hnen ihta thuchapawl kawhhranpawl hnenah a phuang (bung 2-3)

IV. John in hmai lam cān ih thil thleng ding mi thu hlâwm a then (bung 4-22)

A. Harsatnak cān (bung 4-19)

B. Kum 1000 uknak (bung 20)

C. Kumkhaw dinhmun (21:1-22:5)

V. Thukharnak

CHIN STANDARD BIBLE SUNGIIH THU HREKKHAT SIMFIANGNAK

A kilih lung pawimawhbik: A kilih lungphum ti mi hi a thupi zet mi lungphum, inn sak tiki a kil pehzāwmtu a si. Efe 2:20-21 ah Khrih cu a kilih lung pawimawhbik a sizia in sim.

Abba: Aramik tawngih “Ka Pa” tinak a si ih, fāte in pa an kawh tikih an duhkawhna a si (Mar 14:36; Rom 8:15; Gal 4:6).

Abib: Tuan le mang lai ih Jew-pawlih nithla siar thla hmaisabik hmin a si (Suah 13:4; 23:15; 34:18; Dnp 16:1). Babilon sāl ih an tan hnuah cuh thla cu Nisan tiah an ko (Neh 2:1; Est 3:7).

Abraham: Hebru hmin a si ih, a sullam cu “mipi tam ngaingai pa” tinak a si (Sem 16:16; 17:5).

Abram: Abraham hmin hmais a si, a sullam cu “khaisan pa” tinak a si (Sem 11:26ff).

Akasia: Hling nei thingkung a si, a hak zet ih cucikkhârbawkpawl in awlalten an siatsuah thei lo. Sinai tlang tluan ah a tam zet ih, biakbûk saknak, Thukham Kuang tuahnak le temple bungrua le hmanrua dangdang hrangah an hmang (Suah 25:5; Isa 41:19).

Al-tashheth: “Siatsuah hlah” ti mi hla thluk ih sak ding tinak a si (Sam 57; 58; 59; 75).

Alabaŕta: Hnih mi rimhmui thâwl a si. Himi thâwl hi alabaŕta lungto rãwng pawl hmangih tuah mi hngawng sau zet nei a si. A sungih thil um mi an hman zik tikah a thâwl hngawng kha an khuai theu (Luk 7:37).

Alfa le Omega: Grik cafáng hmaisabik le netabik a si. Curuangah hmuhsaknak zawng cun “Thawhna le cemnak” a si; Thu 1:8 ah Pa Pathian catuan mi a sinak ah, Thu 21:6 le 22:13 ah cun Fapa Pathian catuan mi a sinak relnak ah hman a si.

Almond thingkung: Hih thingkung hin a hnah a suah hlanah, kum thawktir ah sendâng-vâr par mûm mawi zet a suah. Mekei phun rah a nei (Sem 30:37; Suah 25:33-34; 37:19-20; Mip 17:8; Ths 12:5; Jer 1:11).

Aloe: Aloe kung thlîng ro ih tuah mi, mithi ruang phumnak ih an hman mi rimhmui a si (Sam 45:8; Thf 7:17; Sol 4:14; Joh 19:39).

Aloe kung: (1) Thukham Hlun ah, hih aloe kung hi cu sak lam India ram ah le Asia nisuahnak thlang lam rampawl ah a kho. Hih thing hi a rim a thaw, a hleicein meisa ih ur tikah; cuih thing hmangin tokheng le cabuai an tuah. A thlîng in rimhmui khal an tuah (Mip 24:6; Sol 4:14). (2) Thukham Thar ah, hih kung hi sak lam Afrika rampawl le Mediterianean rampawl ah an kho. A hnah cu si hrangah le mithi ruang hnih ah an hmang (Joh 19:39). Thukham Hlun ih lang mi aloe thawn an bangaw lo.

Amen: Hebru ãwngfáng a si ih a ãwng hrampi sullam cu, “a hnget, ãn hngeh,” tinak a si ih, a umzia cu “Cutu cun si seh” tinak a si. Hlanlai ihsin tuih ni tiang thlacam cem zawng simaw, thil pakhat khat tarlân ðeh zawngah simaw lungkimpinak lãngternak ah “Amen” ti ringring a si (Neh 5:13), thil pakhat khat sesam ih tuahnak lãngternak ah hman a si (Mip 5:22; Dnp 27:15-26; Neh 5:13; 8:16; 1San 16:36).

Amethyst: Lung mankhung phun khat a si (Suah 28:19; 39:12; Thu 21:20).

Anak-mipawl: Anak-mipawl hi mimangkawng an si ih, an pupá Arba in Kiriath Arba khua a ãn, cucu Hebron a si (Dnp 1:28; 2:10; 9:2; Jos 11:21; 14:12).

Apostol: Thlah mi palai tinak a si. Apostol ti hmin hi Jesu in thuthangtha sim dingih a hril mi a dungthluntu hleihnih kawhnak a si (Mar 6:30; Luk 6:11).

Areopagas/Ares Tlang: Athen khawpi ih hmun sãng lungpi pi umnak a si. Dãn thu le sakhaw thu relkhawm ih tãwngaw ðeu thuthentupawl kawhnak hmin khal a si (Apo 17:19, 22).

Armageddon: Thuphuan 16:16 ihsin hnuai lamah Pathian Cak ih ni a thlen tikh tawnkhawmawknak ding hmun a si. Hrilhfhahdan phun li a um: Megiddo Tlang, Megiddo Khawpi, tawnkhawmawknak tlang le a rinumnak tlang tipawl tla an si. Bible thiam tamsawn cun a pakhatnak hi an pawm bik. Megiddo cu Karmel Tlang kiangah a um. Cumi cun Hebru ṭawngfángih “Har” ti mi, a sullam “Tlang” le “Tlang ram” ti hi a nemhnget (Jos 10:40; 11:16).

Asher: Jakob fapa hleihnih lakih pakhat a si. A hmin awsuah hi Hebru ṭawngfáng “lungawinak” ti le “mithlawsuak” ti mi awsuah thawn an bangaw (Sem 30:13; 35:26).

Asherah: Fonia-mipawlih biak mi nunau pathian milim a si, thing ih tuah mi a si (Suah 34:13; 1Sp 14:23; Isa 17:8; Mik 5:14).

Baal: Kanaan-mipawl ih an biak mi zumlotupawlih pathian sangbik a si (1Sp 18:18-19).

Babilon: Zufraṭis phairawn ih um khawpi lian, Babilon ram ih khawpibik a si (Dan 4:30).

Baptisma: Hihhi Grik ṭawng a si ih a sullam cu ti sungih asilole ti hnuaiih “Hnim” asilole “Phim” tinak a si. Thukham Thar ah “Baptisma” ti mi hin Khrih thihnak le thawhsalnak ṭawmpinak a hmuhsak. Baptisma cu Khrih thihnak le a thawhsalnak zumnak in zumtu in a ṭawmpinak mipi hmaihi a phuansuahnak a si (Mat 3:1, 6-7, 11-14, 16).

Barbaros-mi: Grik ṭawng hman lo, ṭawng dang hman mi simaw (1Ko 14:11), nunphung lamih Grik-mi si lo le Rom-mi si lo a sawhkhiih, curuangah ram dang mi tinak a si (Rom 1:14).

Barli sangvut: Barli sangvut hi Izip ram le Palisṭin ram ah sumhnám (ráng, lāk le ranpi dang pawl) rawl ah an cing; asinan atu-ah cun mifaraphawl cun ei dingah an cing thlang. Barli sangvut ah cān hi

Lanta Puai tikcucān hrawngin a thawk ʔheu (Suah 9:31; Mip 5:15; Dnp 8:8; Joh 6:9, 13; Thu 6:6).

Bawi tumpi: Persia lalram ih ramʔthen pakhat tlunih thuneitu a si (Ezr 8:36; Est 3:12; 8:9; 9:3; Dan 3:2; 6:1).

Beelzabub: A thawkah cun Filistīn-mipawlih pathian a si. Beelzabub ti hi “Baal Zebub” ihsin a ra mi a si ih a sullam cu “Thopawlih lal” tinak a si. Baal Zebub (bawrhhlawh tenumnakih pa) ti mi hi cu an thleng hrim maw, ralrin lo ruangih siar soal mi maw ti rel a har zet. Thukham Thar ah cun Beelzabub cu khawsiapawlih lal tiih kawh a si (Mat 12:24; Luk 11:15). Jesu kha a ralpawl in Beelzabub tiah an ko (Mat 10:25). Ramhuai a dawisuahnak khal Beelzabub bāwmnak ruangah a si tiah an puh. Setan hmin dang pakhat a si.

Benjamin: Jakob fapa hleihnih lakih nautabik a si. “Vawrh lam fapa” tinak a si (Sem 35:18, 24; 42:4).

Bethel: “Pathian inn” tinak a si (Sem 12:8).

Biakbûk: Ramʔthing ih Israel-pawl khual an tlawn rero laiuh Pathian biaknak hrangih an sak mi a si (Suah 25:9; 26:1ff).

Biakʔheng: Hebru ʔawng in ‘mizbeach’ ti a si ih “Thawinak hmun” tinak a si. A tambik ah thawinak hmun ah hman a si ih, vei hnih vei khat ah cun hngilhlonak hrangih hman a si. Biakʔheng cu leilung asilole ser lo mi lungto ih dawl a si ih, kailawn khal tuah ding a si lo (Sem 8:20; 12:7-8; 13:4, 18; Suah 20:24-26).

Bishop: Grik ʔawng in episkopos ti a si ih a sullam cu kawhhran hotu, kilvengtu tinak a si. Himi hi pastor kawhnaak dang a si (Apo 20:28; Fil 1:1; 1Ti 3:2; Tit 1:7). Himi cun ukawknak lam, kaihhruaiawknak lam hohatu a sawhkhah. Jesu khal himi sinak dinhmun ih kawh a si ve (1Pe 2:25).

Cal ɬawnnak: Thukham Thar ah fulakɬeri tiih ngan a si (Mat 23:5). Suahlannak cabu le Dān peksalnak cabu ah, Pathian in a mipawl hnenah a Dān thu cu an cal le an ban ah hmainsinnak ih ret dingin thu a pe. Pathian in cutiuh tuah dingih a fial hai nak sǎn cu, a mipawl in a thupek an cin ringring ding a duh mi a si; asinan Babilon sǎltan hnuah Jew-pawl in a taktakin an hmang, Dān thu cu savun parah an ngan ih savun bawm “fulakɬeri” ti mi ah an thun (Suah 13:16; Dnp 6:8; 11:18). Thukham Thar ah cun fulakɬeri tiuh ngan a si.

Cathiang: Bible hi ngan mi Cathiang tiuh kawh a si ih, a hmaisaaah Thukham Hlun hi a si (Mat 21:42), cumi ah Thukham Thar hi bêt a si (2Pe 3:16).

Cawngcing: Hebru ɬawngfǎng kinnor ti mi hi a hripawl hninter tikah aw a suah. Awnmawi tum mi a si ih, thingkuang per a si. Thingkuang ah cun kua a um ih, cuih kua ihsin aw a suak. Cuih thingkuang sir veve-ah bân pahnih a nei ih, cuih a bân ah cun kalhkhang tete a um. Cuih kalhkhang tete tlunin a hripawl cu a aw suahnak kaw tlun zawnin a taw tiang a um. Hi cawngcing cu a tum a te tiin a phunphun a um ih, hri an neih zat khal an bangaw lo. ȚingȚang menmen hnakin a fatedeuh (1San 13:8; Sam 33:2; Isa 24:8). ȚingȚang phun khat a si.

Cazual: Savun zual parih ngan mi ca lole papyras ih tuah mi, zual parih ngan mi a si (Jer 36:2). Cazual pakhat cu thing ah cahnah sau zet zual a si, cumi parah ca ngan a si, Bible ngantupawl ih Pathian kamsuakthu an ngannak a si (Thu 6:14). Thukham Thar cǎn hnu lamah cazual cu cabu in a airawl.

Cherub: Vancungmi phun khat an si, an hnaɬuan cu Pathian laltokham kilven a si (Suah 25:18; Sam 80:2; Eze 10:1; Heb 9:5).

Dân: Jakob fapa hleihnih lakih pakhat a si. A hmin sullam hi “ThuȚhen” tinak a si (Sem 30:6; 35:25).

Dān zirhtupawl: Hipawl hi Mosi Dānthiam an si ih, dān thu ngankhumnak ah, dān thu mi zirhnak ah le Mosi Dān hrilhfiahnak ah an tikcu hmuahhmuah an hmang ̄theu (Mat 2:4; 5:20; 7:29).

Diabol: Grik ̄tawngfāng diabolos ih si ra a si ih, a sullam cu hēktu tinak a si. Thukham Thar ah Setan cu Diabol tiih kawh a si (Mat 4:1; Jam 4:7). Zumtu sual puhtu a si.

Dikhon: Grik ̄tawngfāng diakonos ih si ra a si ih, a sullam cu riantu tinak a si. Kawhhran thilri lam kilkhawi ding le retheipawl cawmdawl lam hna ̄tuan dingih kawhhran ih a hril mi an si. Dikhonpawl hin thlarau lam thu zirhawknak lamah mawhpurhnak an nei lo (Fil 1:1; 1Ti 3:8-13).

Dinari: Bible ih thil tahnak phunphun zoh aw.

Edom: “A sen” tinak a si (Sem 25:30; 32:3).

Efa: Bible ih thil tahnak phunphun zoh aw.

Ela thingkung: Thingkung tumpi a si ih, Mirang in terebinth thingkung tiah an ti. Elon thingkung hnakin a fatedeuh, asinan pi 30-40 tiang a sâng thei (Sem 35:4; Jos 24:26; Lai 6:11, 19; 2Sam 18:9ff, 14; 1Sp 13:14; 1San 10:12; Isa 1:30; 6:13; Eze 6:13; Hos 4:13; Isa 1:29; 57:5; 61:3).

Elder-pawl: Grik ̄tawngfāng presbuteros ih si ra a si ih, a umzia cu upa tinak a si, hi hin kawhhran hruaitupawlih zahumnak lam a sawhkhiih (1Pe 5:1; Apo 20:17; 21:18; 1Ti 5:17; Tit 1:5; Jam 5:14; 1Pe 5:1).

Elon thingkung: Palistīn ram ah elon thingkung hi phun kua lai a um, hrampi būk vek elon kung fate ihsin elon kung pi 60 tiang ih sâng khal an um thei (Sem 35:8; Isa 2:13; 6:13; 44:14; Eze 27:6; Hos 4:13; Amo 2:9; Zek 1:2).

Em-mipawl: Khuahlan Moab ram luahtu an si. Mimangkawng hrin an si, Anak-mipawl thawn khaikhin hnik aw (Sem 14:5; Dnp 2:10).

Emerald: Hmuh ding vâng zet lung hring lung mankhung a si ih, a mawi tuk ruang khalah a man a khunnak a si (Suah 28:17; Eze 27:16; Thu 21:19).

Esau: “Hmul tampi nei” tinak a si (Sem 25:25-30, 32, 34).

Esel thingkung: Mirang far kung kan ti vek khi a si ih, cite leilung ah a um ðheu. Thli daihternak hrangah a ðha (Sem 21:33; 1Sam 22:6; 31:13; 1San 10:12).

Farasi: Farasipawl cu Jew-pawl lakah pawl pakhat ih a um mi an si ih, pupa thurosiah le Mosi Dån fek zetih kaitu an si. Ngunngaih zetin dån an thlun ruangah Pathian hmaiah midǎng le mifel ah an ruataw. Sadiusipawl vek si loin taksa thawhsalnak le vancungmi a um thu an zum. Sinakok hotubikpawl kha Farasipawl hi an si. Jesu in biaknakih thil pawimawhpawl nan ngaihthah tiin a mawhthluk hai (Luk 11:42-43). Paul (Apo 23:6) le Nikodemas (Joh 3:1) khal Farasi an si.

Faro: Grikpawl in Izip an lâk hlan tiang Izip ram siangpahrang pauhpauh kha Faro tiin an ko.

Fatir sinak covo: Fatir sinak covo ti mi hi fapa upabik ih a co ding hrimhrim, a covo a si. Fapa upabik covo cu a paih ro sung ihsin a unau dangih co zât ih a let a co ding a si. Cuihhleiah a tlangpithuin a paih malsawm a dawng ih, cumi cun catuan Bawipaih thukham thawn a kungkaihawter (Sem 25:31; 27:36; 43:33; Dnp 21:17; 1San 5:1; Heb 12:16).

Fihnungza: Pathian dokalh zawngih um mi thil pauhpauh ei thiang lo: rawl, milem biaknak, rinumlonak, nunau-mipa sualnak, tvk. (Mat 24:15; Mar 13:14).

Frankinsense: Si le sakhua lamih an hman theu mi thing thlîng rimhmui a si. Arabia ram ih um mi thingkung ihsi an lâk mi thing hnâi bân zet a si. Himi hi “si” ah le sakhua lam thil hrangih hman mi a si (Suah 30:34; Pui 2:1; Sol 3:6; Mat 2:11; Thu 18:13).

Fulakteri: Bible cângpawl thunnak savun ih tuah mi dipte a si. Hih bân ah le cal ah an tawn theu (Suah 13:1-11, 16; Dnp 6:4-9; 11:13-21). Israel mipapawl cun zingpit thla an cam tinten Fulakteri cu an lu le an keh lam bân ah an tawn (Mat 23:5).

Gad: Jakob fapa hleihnih lakih pakhat a si. A hmin sullam cu “ralkap rual” asilole “vanthatnak” tinak a si (Sem 30:11; 35:26).

Galili, Genesareth le Taiberias Tili: Galili Tili hin a kimvelih um khawpi hminpawl lain hmin dangdang a nei. A tlangpithuin Galili Tili tiih kawh a si ih, sihmansehla Taiberias Tili (Joh 21:1), Genesareth Tili (Luk 5:1), Tili (Joh 6:16) ti khalih kawh a si. Thukham Hlun ah cun Chinnareth Tili ti le (Mip 34:11; Dnp 3:17; Jos 13:27; 19:35) le Chinnaroth Tili (Jos 12:3) tiih kawh a si.

Gittith: Awnmawi thilri pakhat asilole Pathian biaknak ih hman mi tawngkam pakhat a si thei (Sam 8; 81; 84).

Golgotha: Aramik tawng a si ih a sullam cu “luruh hmun” tinak a si. Latin tawng cun kalvaria ti a si. Hih hmin cun Jesu an khênbetnak hmun a sawhkhîh (Mat 27:33; Mar 15:22; Joh 19:17).

Hadas: Hrampi bûk phun khat a si, Palistin ram pumpi ah a kho; a hnah a hring ih a hmui zet, par a nei ih a par a râng, kung tumpi a si lo (Neh 8:15; Isa 41:19; 55:13; Zek 1:8, 10-11).

Halleluiah: Bawipa thangthat uh tinak a si. Grik tawngfâng ih “Alleluia” ti hi Thuphuan 19:1, 3-4, 6 pawl ah kan hmu.

Havoth Jair: “Jair khuapawl” tinak a si (Mip 32:41; Dnp 3:14; Lai 10:4).

Hebrumipawl: Hih hmin hi Abraham thlahtupawl lakih pakhat Eber tefapawl kawhnak hrangih hman hmaisabik a si. Neta lamah cun Isak le Jakob ih si rung um vivo Abraham tefa relnak ih hman tlangpi bik a si. Abraham-ih tupa Israel (Jakob) ih tefa an si ruangah “Israel-mipawl” ti khalih kawh an si. Abraham cu Hebrumipawlih pa a si (Sem 14:13). Sál ih an tan hnuah Israel-mi hmuahhmuah cu Jew-pawl tiih kawh an si, “Hebru” ti khal hman leuhleuh a si thotho. Apo 6:1 ih “Hebrumipawl” ti mi cun Hebru ãawng asilole Aramik ãawng hmang, Palistin ram ih Jew-pawl vekih Jew sakhua thluntupawl a sawhkhah. Annihpawl cu Grik nunphung le ãawng hmang Jew-pawl thawn an bangaw lo, an dang lawlaw.

Hell (Grik ãawngfáng Gehenna): Jerusalem thlang lam Hinnom Phaikuam ih um, ramsa thi ruangpawl, misual thah mi ruangpawl le thil bawrhhlawh kāngral dingih a alh ringring mi a si. Thukham Thar ah cuih hmun cun misualpawl le a sual mi vancungmipawl kumkhaw hremnak hremhmun meipi a sawh (Mat 5:22, 29-30; 10:28; 18:9; 23:15, 33; Mar 9:43, 45, 47; Luk 12:5; Jam 3:6).

Hena: Palistin le Izip ram ah hram bûr lakih kho pangpar rimhmoi a si (Sol 1:14; 4:13). Hena kung hi rimhmoi tuahnak le thil buhnak ah an hmang. Tipi Thi kap, nitlknak lam hmun sa Engedi ah a tam zet.

Herod: Herod ti hmin hi Rom-mipawlih siannak thawn Palistin ram B.C.55 ihsin A.D. 70 tiang uktu sungkaw cithlahpawlih hmin a si. Jesu a suah lai cān ah khan Herod miropi (nauhakpawl thattu) lal a ãuan laitak a si (Mat 2:1). A fapa Herod Antipas khan baptisma petu John-ih lu a tan (Mar 6:14-29). A tupa Herod Agrippa I khan kawhhran a hremnak ih, Apostol James a that (Apo 12:1-2). Herod Agrippa I-ih fapa Herod Agrippa II in Paul-ih a humawknak thu a ngaithla (Apo 26).

Herod-ih milaipawl: Herod sungkua cithlah uknak rak tantu thiltithe i zet Jew-pawl lakih pawl pakhat kha Herod-ih milaipawl ti ih kawh an si. Farasipawl in Jesu kha ukawknak thuhla an suh tikah hipawl khal an tel ve (Mar 12:13).

Hissop: Jew-pawl thênfaiaawknak hrangih an hman mi rimhmu kung bük a si. Thil kung fate remhmu rim vek nei a si. A hnah hi si le tithianhlimawknak ah hman a si (Suah 12:22; Pui 14:4, 6, 49, 51-52; Joh 19:29; Heb 9:19).

Hla Hruaitu hrang: Hebru ah awnmawi tumtupawl hruaitu a sawhkhik; Sam hi Hla Hruaitu hrangih ngan mi a si ih, Sam hi Temple hlapawl lakih pakhat a si, awnmawi thawn a kăwpaw.

Hmun sâng pawl: Rairing pathian biaknak hmun a si (Pui 26:30; Mip 22:41; Dnp 33:29; Jos 11:2).

Hmutu (Hebru ɬawngfáng roeh/chozeh): Himi Hebru ɬawngfáng pahnih ih sullam cu “hmu” ti a si ih, hmun hrekkhat ah cun profet in thlarau lam hmuhnak in thuphuansuah a dawn thu rel uar nak ih hman cān khal a um. Culole profet hmin dang pakhat a si (1Sam 9:9; 2Sam 15:27; 2Sp 17:13; 1San 29:29; 2San 9:29; 29:30; Isa 30:10; Amo 7:12).

Hnāmawk: (1) Cibaibûknak lăngternak (Luk 7:45) lole thlahnak langternakih hman a si. (2) Zumtu lakah nelaw zetih pawlkawmawknak lăngternakih hman a si, hnamawknak thianghlim ti ih kawh a si (Rom 16:16).

La-ana kung khâ: Hebru ɬawng ih “la-ana” ti mi hi kung pakhat a si, a khâ zet (Thf 5:4; Jer 5:15; Thu 8:11). Thukham Thar Thuphuan 8:11 ah Grik in “apsinthion” ti a si.

Hosana: Aramik ɬawng a si ih “in run aw” asilole “in bawm aw,” tinak a si (Sam 118:25 ih si lak a si). Jerusalem ah Lal vekih Jesu a luh tikah khan Jesu cibaibûktupawl in Sam 118:26a hi, “Jehovah hmin ih

a ra mi cu thangthatin um seh,” ti mi thawn kăwpin an au (Mat 21:9, 15; Mar 11:9-10; Joh 12:13).

Hriak: Bible cun a tambik in Olif hriak a relnak a si. Cumi cu ei (1Sp 17:12-16), mei tleu hrangih ur (Pui 24:2; Mat 25:3-4) le siangpahrang (1Sam 10:1) le mikhual hriak thihnak (Luk 7:46) hrangih hman a si (1Sam 10:1).

Hriak Thih: Mi pakhat ih lu le taksa hriak thihsak tinak a si. Puithiampawl simaw (Suah 28:41), profetpawl simaw (1Sp 19:16), siangpahrangpawl simaw, serhhran an sinak ah hriak thih an si. Grik țawngfăng “Khrih” ti le Hebru țawngfăng “Messiah” tiih sullam cu, “Hriak thih mi,” tinak a si. Hriak thih hi khualțhat lăngternak hmainsinnak khal a si (Luk 7:46).

Isak: “A hni” tinak a si (Sem 17:19, 21; 21:3-5, 8-9, 12).

Israel: Israel ti cu Pathian in Jakob hnenih a pek mi hmin a si (Sem 32:28; 35:10). Israel ti mi hmin hin Israel-ih tesinapawl a sawhkhiih căn a um (Suah 1:8) ih, an ram a sawhkhiih căn khal a um (Suah 3:16; 1Sam 13:19). Ram an țhenawk hnuah cun sak lam ram kha Israel tiih theih a si (1Sp 12:20).

Issakar: Jakob fapa hleihnih lakih pakhat a si (Sem 30:18; 35:23). A hmin awsuah hi Hebru țawngfăng “hlawh man” ti mi awsuah thawn an bangaw.

Jakob: Hebru țawng a si ih, “kedil pawktu” asilole “bumtu” tinak a si (Sem 25:26-31).

Jehovah: Jehovah ti hi Hebru țawng in Jehovah ti a si ih Pathian-ih bulpâk hmin a si (Isa 42:8). Suah 3:14-15 ih kan hmuh vekin hi hmin hin Pathian cu kumkhaw mi, a nung mi le thlengaw dah lo Jehovah a sizia in sim (Sem 2:4; 8:20; 9:26; 15:6-7; 18:1; Suah 3:14-15; 6:2-3; 7:5; 14:18; 15:3, 11; 18:11; 20:2; 34:6-7; Pui 20:7; Dnp 4:24, 35; 6:4-

5; 10:14; Jos 5:14; 1Sam 2:2; 2Sam 22:31-32; 1San 16:7-36; Sam 2:7; 23:1; 95:3; 110:1; Isa 6:3; 12:2; 42:8; 43:3, 11; 47:4; 53:10; Jer 10:10; Tah 3:24; Nah 1:2-3; Hab 1:12; Mal 3:6).

Jeshurun: “Midǵ pa” tinak a si, cumi cu hla thu ih hman mi Israel hmin dang pakhat a si (Dnp 32:15; 33:5, 26; Isa 44:2).

Jew sakhua ih lut: Zentel-mi Jew sakhua ih lut an si (Mat 23:15; Apo 2:10; 6:5; 13:43).

Jubili: Hebru ṭawng ih a sullam cu “tuu pa” tinak a si. Tuu pa kipawl cu awnmawi tumnak ah an tuah ih, “kipawl” tiih kawh an si. Sabbath kum, kum sarikh hnuah, a kum 50-nak cu Jubili kum ih hman a si, tuu pa kipawl phawt a si (Pui 25:10; 27:17; Mip 36:4).

Judah: Judah cu Jakob le Leah teih fapa a si (Sem 29:35). Judah tesinfapawl cu Judah hnám ah an rung cang. Ram an ṭhenawkw hnuah cun thlang lam ram kha Judah ram tiih theih a si (2Sp 14:21). A hmin awsuah hi Hebru ṭawngfǵng “thangṭhat” ti mi awsuah thawn an bangaw.

Juniper: Hmunphiah thing a si ih, nelrawn ah an kho, thlahlim tawkfang a nei thei (1Sp 19:4; Sam 120:4).

Kaftor: Kaftor hi Khirit tikulh khuahlan hmin a si. Kaftor-mipawl cu kha tawkw hmun ih umpawl an si (Sem 10:14; Dnp 2:23; 1San 1:12; Jer 47:4; Amo 9:7).

Kaisar: Rom uktupawl kawhnak hmin a si ih, hi kawhdān hi Kaisar Julius ihsi thawkin hman a si. Thukham Thar ah Kaisar Augaṣṭas (Luk 2:1), Kaisar Tiberius (Luk 3:1), Kaisar Klaudias (Apo 11:28), Kaisar Nero (Apo 25:11) tipawl kan hmu.

Kalauk va: Vate tumbik a si ih, pi 6 in pi 9 tiang an sang thei, pound 200 in 330 tiang an rit. Kalauk va hi nelrawn le hrampi lawnglawng

umnak ah an tláng, an zam lo, asinan cak zetin an tlân thei (Pui 11:16; Dnp 14:15; Job 30:29; Isa 13:21; 34:13; 43:20; Jer 50:39; Mik 1:8).

Kane: Fu vek kung pakhat ihsi lâk mi rimthaw a si, a thawk ihsin Palistin ram ih kho mi a si lo, cumi cu rimthaw hrangih hman a si (Suah 30:23; Sol 4:14; Eze 27:19).

Karmel: “Karmel” hi Israel Mediterenian tipi kapih um tlang a si, Jezreel phaikuam ntlaknak lamah a um. Hi tlang hi tlang cungnung le tlang mawi tiih theih a si (Isa 33:9; Amo 1:2; Nah 1:4). Thlang lam Judah ram khawpi pakhat hmin khal a si (1Sam 25:2).

Kassia: Thinghnah ihsi lâk mi rimthaw phüt a si. Thingthak thawn an bangaw zet (Suah 30:24; Sam 45:8; Eze 27:19).

Kawhhran: Hi ÷awngfáng “Kawhhran” tiih sullam cu “Kawhsuah mipawl,” tinak a si. A tambik in Pathian in amai minung si dingih leitlun ihsin a kawh mi zumtupawl relnak a si. Thukham Thar ah cun tual sung kawhhran le tual sung kawhhranpawl relnak ih hman a si.

Kâwrfual: Taksa daitu ih hruh mi sung hruh kâwrfual a si, khuk tiang a fual (Sem 19:23). Vawi hnih wawi khat ah cun a pahnihnak kâwrfual hi a pakhatnak lengah hruh a si. Nunau le mipa in kâwrfual hi an hruh veve.

Kesil: Hebru ÷awng a si ih, arsi rual khat hmin a si. Mirang in Orion an ti. Arsi pasarih rual an si (Job 9:9; 38:31; Amo 5:8).

Khârbawk: (1) Hebru ÷awng ih yeleg hi eiráltu khârbawk a si; ke tam ngaingai a nei (Sam 105:34; Jer 51:14, 27; Joe 1:4; 2:25; Nah 3:15). (2) Hebru ÷awng ih chagab hi thla nei, umnak hmun ÷hawn vivo, a pet koko mi cucikkhârbawk phun khat a si ih, Pui 11: 21 ihsi a hnuai lam vivo ih sa thiang lakih siartel a si ve (Pui 11:22; Mip 13:33; 2San 7:13; Ths 12:5; Isa 40:22). Hebru ÷awng ih gowb, geb ti mi cu thla nei cucikkhârbawk fate zet, a rual a rual ih ÷hawn vivo le pet koko an si (Isa 33:4; Amo 7:1; Nah 3:17). Hebru ÷awng ih ’arbeh ti mi cu thla nei, umhmun ÷hawn vivo, a bûr a bûr ih um, hanghnah hangrah, thing

hnah le hrampi khal kawlh thluh ko eisiat thei, pet koko cucikkhârbawk phun khat a si ih, Pui 11:22 ihsin a hnuai lamah sa thiang ih telh mi a si (Suah 10:4, 12ff; Pui 11:22; Dnp 28:38; Lai 6:5; 7:12; 1Sp 8:37; 2San 6:28; Job 39:20; Sam 78:46; 105:34; 109:23; Thf 30:27; Jer 46:23; Joe 1:4; 2:25; Nah 3:15, 17). (3) Hebru ÷awng ih chargol ti mi a pet mi cucikkhârbawk phun khat sa thiang tiih Pui 11:21ff ih a tarläng mi a si; khârbawk te a si men thei.

Khaukhuap: (Hebru ÷awngfäng chaciyl) Hebru ÷awng ih chaciyl cu thla nei, eirältu khârbawk a si (1Sp 8:37; 2San 6:28; Sam 78:46; Isa 33:4; Joe 1:4; 2:25).

Khaupi: (Hebru ÷awngfäng ‘ozniyah) Sa dehnmang vate thiang lo a si; mulukawlh phun a si men thei (Pui 1:9, 13, 17).

Khraws: Mithahnak hmanrua a si. Khraws cu Khrih-ih thawinak le Khristianpawl ih kan phuan mi tlennak Thuthangtha hmuhsaknak ah a cang (Mat 16:23-24; 27:32).

Khrih: Grik ÷awngfäng ih si ra mi a si ih a sullam cu, “Hriak thih mi,” tinak a si. Hebru ÷awng in “Messiah” ti a si. Peter in Nazareth Jesu kha “Khrih” a si tiah a pawm (Mat 1:16-18; Mar 8:29).

Khristian: Jesu Khrih zumtu le a zirhnak thluntupawl cu Khristian tiih kawh an si. Khrih dunghluntupawl cu a hmaisabikah “Unaupawl,” “Dunghluntupawl,” asilole “Lamzin minungpawl” tiih kawh an si. A.D. 45 hrawngah zumtupawl kha nautat kawhin “Khristianpawl” tiah Siria Antiok khua ah an ko (Apo 11:26).

Kiltu: “Kiltu” ÷awngfäng hi Bible hmun hrekkhat ih a sim duh mi cu “tlântu” ti lam a si ih, siangpahrang kilvengtu simaw, kiltu simaw a sawhkhiih (1Sp 14:27; 2Sp 10:25; 11:4; 2San 12:10-11).

Kimah: Hebru ÷awng a si ih, arsi rual khat hmin a si. Mirang in Pleiades an ti. Arsi pasarih rual an si (Job 9:9).

Koral: Ziang vek a si ti theihfiang lo lung mankhung a si ih, tipi sung um lung mankhung a si men thei; tipi sung thil kawmkhawm ruh relri, räwng phunphun nei a si (Job 28:18; Eze 27:16).

Laireltu: Pathian in Israel mipi siangpahrang nei dingih a sian hlan, an san hmaisai lamah an ralkap hotupawl kha an si (Jos 8:33; Lai 2:16).

Lanta Puai: Jew-pawlih kum tin puaipawl le a dang puaipawl ah zoh aw.

Lăwngpi: Gopher thing (gopher cu Hebru ṭawngfáng a si) ih tuah mi dawng 300 sau, dawng 50 kau le dawng 30 sang mi lăwngpi a si (Sem 6:14-16). Kil li nei inn dot thum, sângka pakhat a nei ih a tlun lamah tukvirh pakhat a um. Noah ih sak mi lăwngpi a si.

Lebanon: Lebanon cu Palistin sak lam tlang tuan a si. A sannak bik hmun ah vur a tla. Cuih tlang tuan ah cun sidar thing sang zetzet an um. Cuih sidar thingkungpawl cu duhungza le mawi zetzet an si (Dnp 3:25; 11:24; Lai 3:3; 1Sp 4:33; 5:6; 2Sp 19:23; Sam 29:5; 92:12; Isa 37:24; Jer 18:14; Nah 1:4).

Levi: Jakob fapa hleihnih lakih pakhat a si. A hmin awsuah hi Hebru ṭawngfáng “kăwp aw” ti mi awsuah thawn an bangaw (Sem 29:34; 34:25).

Levi-mi: Levi cithlah an si. Levi-mipawl hin biakbûk le neta lamah temple kilkhawi hna puithiampawl an bawm (Suah 6:25; 38:21).

Leviathan: Hebru ṭawng a si ih, hlanlai ih um tiffinriat nga tumpi, rulhreng phun khat a si. Tipi sung um rannung tumpi a si (Job 3:8; 41:1; Sam 104:26; Isa 27:1).

Lizon: Grik ṭawng a si ih, Rom ralkap bûr khat, ralkap 6000 hrawng an um (Mat 26:53; Mar 5:9, 15; Luk 8:30).

Lukhap thianghlim: Hebru ah cun lallukhum ti a si, cumi cun serhhrannak le tithianhlimnak a sawhkhiih. Siangpahrang lallukhum thawn an bangaw lo (Suah 29:6; 39:30; Pui 8:9)

Manna: Israel-mipawl ramthing ih an um laiah van ihsi run pek mi rawl a si (Joh 6:31). Manna cu “thil hlûm fate, lei parih vur var vekih fate zet a si” (Suah 16:14), “nännän ci vek a si ih a vâr, a thawtdän cu khuai tizu thawi tuah mi sang per páte vek a si” (Suah 16:31).

Maskil: “Ngaihtuahnak hla” asilole “Zirhnak hla” tinak a si (Sam 32; 42; 44; 45; 52; 53; 54; 55; 74; 78; 88; 89; 142).

Meiur Thilhlän: Himi cu biaktheng ah Meiur Thilhlän a si vekin a pumhlum ih ur a si. Himi hi Pathian hnenih a sangbik thilpek a si. A hlantu in pumhlum in, hlah tak nei loin, a taksa, a thlarau, a duhhrilnak hmuahhmuah Pathian hnenah a hlan ti a hmuhsak (Sam 40:8-9; Heb 10:5-6). Hi thilhlän hi Sual Thilhlän tuah hnu lawngih hlän theih a si. Curuangah sual thilhlän a ra hmaisa ringring (Suah 29:36-38; Pui 8:14, 18; 9:8, 12; 16:3, 5). Hi thilhlän hi a hlantu in siang zetih run ken ding a si ih, caw pa tuai simaw, me cang simaw, laileng simaw pawlih lu parah amah aiawhtu a si ti hmuhsaknak ah a kut a suan hnuah amah rori in a that ding a si. A dang zianghman tân loin a vun lawng a tân ding a si.

Meribah: “Tawhawknak” tinak a si (Suah 17:7; Mip 20:13, 24; 27:14; Dnp 32:51; 33:8).

Messiah: Hebru ÷awng in Mashiyach ti a si ih, a sullam cu, “Hriak thih mi,” tinak a si. Grik ÷awngfáng Christos (“Khrih”) ti thawn a sullam a bangaw. Thukham Hlun san ah cun milai (profet, puithiam le siangpahrang) hi hriak an thih ih, Bawipaih rawngbawlnak hrangah an serhhran. Cuih hriak thih mipawl cu Pathian rawngbawlnak hlensuak dingin thuneihnak an pe. Jesu cu a netnak Messiah a si (Pui 4:3; 1Sam 16:6; 2Sam 23:1; 1San 16:22; Sam 2:2; Isa 45:1; Dan 9:25f; Joh 1:41) Hebrumipawl ih reipi an hngah mi Rundamtu le Runsuaktu a si (Joh 1:41).

Mi siatsuahhmang khaukhuap (Hebru ɽawngfǎng sol'am): Hebu ɽawng ih sol 'am hi a pet i pet cucikkhârbawk phun khat Pui 11:21 ih sa thiang ih a phuan mi a si; lukawlh phun an si men thei (Pui 11:22).

Midepdepawl: Mi pakhat a sinak taktak si lo mi, si vekih nung le cangvai pawl an si (Job 5:13; Mat 6:2).

Mikhtam: “Sualkhuhthawinak hla” asilole “Khuhnak hla” tinak a si (Sam 16; 56; 57; 58; 59; 60).

Milkom (“Malkam,” “Molek” ti le “Molok” ti khalih kawh a si): Pathian hminpawl le Rairingpawlih pathian hminpawl simfiangnak zoh aw.

Millo: Hmun hrâp ah a tlâng tuah tahrat ih lei sunpawnkhat hnuih kulh dawl thei nak ɽohram lam deuh a si.

Minung Fapa: (1) A tlangpithuin milai relnakih hman a si. A hleicein an cahlonak le an ɽawntaihna lam thu relnak ah Bible in a hmang tam (Job 25:6; Sam 8:4; 144:3; 146:3; Isa 51:12). (2) Profet Ezekiel kawhnakih hman mi hmin a si, milai cak lo a sizia theihternakih hman a si men thei. (3) Thukham Thar ah Rundamtu relnak ah vei 43 hman a si. Cumi cun kan Bawipa minung a sinak a langter. Minung Fapa ti hi Jesu in amah le amah a relawknak ih a hman bik mi a si, hih Minung Fapa ti mi hramthawknak cu Daniel 7:13-14 hi a si. Hih Bible bung le câng hin hi pa hi minung (“Minung Fapa vek”) le Pathian (“van khawdur thawn a ra”) ti a langter. Khua Hlan mi cun amah cu kumkhaw lalram a pe, cucun ziang hmuahhmuah a uk ih, a rahsuah cu mi kip in amah an rian ding. A dang “Minung Fapa” ti mi in hih thu hi a langter. Curuangah Minung Fapa ti mi cun Jesu cu Messiah, Pathian le minung a sizia a langter.

Mipa hlawhlâng: Sakhua thawi pehtlai mi hlawhlâng a si. An sakhua temple ah an um theu (1Sp 14:24; 15:12; 22:46; 2Sp 23:4, 7, 10, 14).

Mirang far thing: Ziang vek thingkung cekci a si ti a fiang lo; Fonisia junipa a si men thei, cucu mirang far thing vek a si. Hih thing hi Lebanon ram ah thing pawimawhbik lakih pakhat a si, hngetêk sau zetzet le tumpi pi a nei. Hi thing hi phar le inn tlangkhan hrangah an hmang (2Sam 6:5; 1Sp 5:8; Sam 104:17; Isa 41:19; Hos 14:8).

Mithi khua: (1) Taksa thih hnuih midingfel le midingfello pawl an fehnak hmun a si; thlân tinak a si (Apo 2:27, 31). (2) Mei lipi sungih hlawn an si hlanih, misualrálpawl harsat an tuarnak hmun a si (Luk 16:23; Thu 1:18; 20:13-14).

Mithiangpawl: Pathian hnenih an nunnak hlantu, zumtu diktak zaten mithiang tiih kawh an si (Apo 9:13, 32, 41; Rom 8:27).

Moab: “A pa ihsin” tinak a si (Sem 19:37; 36:35; Suah 15:15).

Molek: Pathian hminpawl le Rairingpawlih pathian hminpawl simfiangnak zoh aw.

Mosi: Mosi hmin sullam hi “Dirhsuak” tinak a si (Suah 2:10-11, 14-15, 17, 21-22).

Mura: A khâ mi thing thlîng phun khat ih tuah mi rimhmui a si ih (Sam 45:8; Sol 1:13), taksa hnih (Suah 30:23) le mithi taksa culhnak (Mar 15:23) hrangih an hman mi a si. Cuih thing cu Afrika ram le Arabia ram ah an ƣo. Sabit zu le Mura rawi mi cun nat a sâwng.

Naftali: Jakob fapa hleihnih lakih pakhat a si. A hmin sullam hi “Ka buan mi” tinak a si (Sem 30:8; 35:25; 46:24).

Nazir-mi (Hebru ɤawngfáng nazir): Hebru ɤawng ih a sullam cu “thiarfihlim/serhhran mi” tinak a si (Mip 6:2; Lai 13:5; 16:17; Amo 2:11).

Negev: “Thlang lam” tinak a si ih, Kanaan thlang lamih um ramthng relnak a si.

Neginoth: Hri nei awnmawi thilripawl thawih sak ding tinak a si (Sam 4:1; 6:1; 54:1; 55:1; 67:1; 76:1).

Nethin-mipawl: Tuanvo a phunphun pek mi, Levi-pawl bawm dingih ruat mi temple siahlawh an si (1San 9:2; Ezz 2:43; 7:7; 8:17; Neh 3:26; 7:46; 10:28; 11:3).

Ngathûr va phun khat: Sa ei thiang lo a si. Pathian thuthiam tampi in ngathûr va, sahring ei si ah an zum, mi hrekhat in vate phun khat Mirang ih kormorant a si ding tiah an ti (Pui 11:17; Dnp 14:17).

Nikolas thluntupawl: Thuphuan 2:6,15 ih tarläng mi, pawl pakhat an si ih, Balaam ih thil soal tuah mi kai hnget tupawl, milem hmaiih hlän mi thil ei, zalennak le nunau-mipa sualnak zalen zetih hmangpawl tiih puh mi an si.

Nisan: Jew-pawl thla siar ih thla hmaisabik a si, cumi cu March/April hi a si (Neh 2:1; Est 3:7).

No kengtu: Khuahlan lai ih no kengtu ti mi cu dinhmun sang zet, rinsan mi bawipi a si ih, a hnaɤuan cu siangpahrang cabuai ih sabit zu le a dang in ding va ret a si (1Sp 10:5; 2San 9:4; Neh 1:11).

Nusûn: A pahnihnak dinhmun co nupi a si. Tulai san ah nusûn dinhmun vek hi a um lo, asinan khuahlan Bible ram ah cun nupi si ko nai, covo niamdeuh dinhmun ih ding nupi hi nusûn tiih kawh an si (2Sam 5:13; 1Sp 11:3).

Olif thingkung: Olif thing hi nuam teten a ƚhang, a niam ih a ngerhaw, vate ti vek rah hlûm tete a nei. A rah cu an rial asile hriak a suak, cuih hriak cu rawl suannak, hriak thih mi, meivâng hrangah, rimthaw ah le si ah hman a si (Sam 52:8; Mik 6:5).

Paisa thlengtupawl: Ram dangdang paisa Jerusalem temple siah pek ding hrangih paisa thlengsaktupawl an si. Jesu in cuih paisa thlengtupawl a hlêp an ngah cu mipi theihah a dêm (Mat 21:12; Mar 11:15; Luk 19:45; Joh 2:15).

Palâp: Hnawi ti nei, vate phun, thla vun nei, hna tum zet nei thilnung a si. Nisuahnak laili lamah cun palâp hrekkhat in cucikkhârbawk an ei ih, a hrekkhat vethung cun thing rah an ei. Mosi Dân in sa thiang lo ah a telh (Pui 11:19; Dnp 14:18).

Paradise: Persian ƚawng hlun “hmuan” tinak a si. Thukham Thar ah: (1) Thlawsuah hmun – midingfel thi pawlih thlarau umnak hmun (Luk 23:43); (2) Pathian umnak hmun vanram vekih rel (2Ko 12:4) a si.

Pastor: Hih Grik ƚawngfângih umtuzia ah cun tuu kiltu tinak a si. Thukham Thar ah cun zumtu rual hruaitu ih rel a si. A hruai mipawl cu tuu kiltu in a tuu rual a cawm le a hruai vekin thlarau lam thil ah a cawm, a hruai tinak a si (Efe 4:11).

Pathian fapa: Pathian fapa ti hi vancungmipawl kawhnakih hman a si (Job 1:6; 38:7). Thukham Thar ah cun atu le atu zumtupawl le Pathian pehzâwmawknak, Pathian fâte kan sinak hrangah a hman (Mat 4:3; 8:29; Rom 8:14, 19; 2Ko 6:18; Gal 4:5-6; Fil 2:15; 1Joh 3:1-2).

Pathian Fapa: Jesu Khrih, Pathian Fapa tiih kawh cu a Pathian sinak le amah cu Pa Pathian thawn an tlukaw ti simfiangnak le phuannak a si (Mat 27:54; Mar 1:1; Joh 20:31; Apo 9:17-20; Rom 1:1-4; 1Joh 4:15).

Pentikos: Jew-pawlih kum tin puaipawl le a dang puaipawl simfiangnak zoh aw.

Phâr: Vun nat phunphun relnak ih hman a si (Pui 13; 2San 23:6).

Phaw: Ralpawlih thál le fei pawl lak ihsin taksa humhimawknak phaw a si ih, thir, thing le savun pawl hmangih tuah mi, ral lak khalah keh lam lole vawrh lamih ken thei mi a si.

Pontias Pilat: Uktu Pilat ti mi hi Siria ram uktu (governor) hnuaiih um a si ih, amah hi Judia ram uktu (procurator) a paruknak a si. Uktupawlih (procurator) hnañuan cu Rom cuzah hrangih sumpai khawn lam a si, sihmansehla Pontias Pilat hi cun mipi uknak lam le ralkap lam thuneihsak ziangmaw zât cu a nei ve. Amah hi minunrâwng zet a si tiah thuanthu ngantupawl in an ngan. Pathian hnenih thawiwknak hlantupawl in thawinak an hlăn laifangah a that hai ti cu Luke 13:1 ah kan hmu.

Praetorium: Grik ñawng a si ih, Grikpawl in Lañin ihsi an lâk mi a si. Cucu uktu pai umnak inn a si (Mat 27:27; Mar 15:16; Joh 18:28, 33; 19:9; Apo 23:35).

Profet: Milai hnenih Pathian aiawhieh thusimtu le hmai lam thu simsungtu an si (Sem 20:7; Suah 7:1; 15:20).

Puithiam: Pathian hnenih thawiwknak hlantu, biaknak lam hotu le Pathian duh zawng zirhtu an si (Sem 14:18; 41:45; Suah 2:16).

Puithiam Kâwrcung: Israel puithiampawl ih hruh mi sinfen thianghlim a si. Puithiam lu bik lawngih hruh mi angki leng a si. Mawizetih ceimawi mi a si. Puithiam menmen ih hruh mi Puithiam Kâwrcung cu a var ih, puannem páte ih tuah mi a si. Puithiam lu bik ih hruh mi cu a ñial ñingñheng ih, sui, mepian, sendup, senhlar a tel, cule ñangbñ a telcih, cuih ñangbñ parah Urim le Thummim a um (Suah 25:7; Lai 8:18; 23:6; Hos 3:4).

Puithiam lu bik: Puithiampawl hmuahhmuah lakih lu bik a si ih, puithiampawl ñuanvo kha tuah thei si khal sehla, a hnañuan pawimawhbik cu temple hmun thianghlimbik ih kum khat vei khat

tlennak ni ih luh a si. Cutiiah a luh tikah amai sualnak le mipi sualnak aiawhin thawinak a hlān. Sanhedrin ah hotubik a si. Anih cu Mosi Dān bangtukin Aaron hrin le Puithiam lu bik pawlih tesinfa a si a ʔul. A thih tiangin a dinhmun cu a kai ringring. Sikhalsehla Thukham Thar ah cun Rom bawipawl le Herod sungkuapawl in puithiam lu bik cu an duh dandan in an thlengkual ʔheu. Thuthangtha bupawl ah Annas le Kaiafas hi puithiam lu bik ih rel an si (Luk 3:2), sikhalsehla a taktakah cun Kaiafas lawng kha puithiam lu bik a si. Annas cu Kaiafas hlanih puithiam lu bik a rak si dah ruangah puithiam sungkua lakah thuneihnak ziangmaw zāt a rak nei ve. Annas cu Kaiafas nupiih pa a si (Joh 18:13).

Puithiam sâng pawl: Sanhedrin sung tel an si ih, puithiam lu bik ih sungkhat an si. Annih hi a hrekkhat cu puithiam lu bik rak si dah zo le puithiam sungkua lak khalih micungcuangpawl an si.

Purêng: Sungkua dĭntu lole pa a si. Israel-mipawlih purêngpawl cu Abraham, Isak, Jakob le a fapa 12 pawl le David, tvk. (Apo 2:29; 7:8-9; Heb 7:4).

Rabbi: Hebru ʔawngfāngih a sullam cu “ka saya” tinak a si. Aramik ʔawng khalah zirhtu tinak a si. Dān zirhtupawl upatnakih kawhnak a si (Mat 23:7-8; 26:25, 49; Mar 9:5; 11:21; 14:45; Joh 1:38, 49; 3:2, 26; 4:31; 6:25; 9:2; 11:8).

Ralbawipi: Ralkap 600 hrawng hotu a si (Joh 18:12; Apo 21:31-33, 37; 22:24, 26-29; 23:10; 24:22; 25:23; Thu 6:15; 19:18).

Ralkap 100 hotu: Rom ralkap 100 tlunih thuneitu ralbawi a si (Mat 8:5; 27:54; Apo 10:1).

Ralkap rualpawl (Hebru ʔawngfāng tsebaoth): “Ralkap rualpawlih Jehovah” ti mi ah Hebru ʔawngfāng “ralkap rual” ti mi cun Pathian in amai tumtah mi hlensuahnak ding hrangih a uk hai mi ralkap rual a sawkhkih. Cuih ralkap rual cu van ralkap rual an si men thei ih, lei ralkap rual khal an si thei; cun an pahnih khal an si thei, a thu fehdān

izirin a si (1Sam 1:3; 17:45; 2Sam 7:26; Sam 24:10; Isa 1:24; 29:6; 44:6; Jer 31:35; 50:34; Zek 4:6). Thukham Thar ih “Sabaoth-ih Jehovah” ti miih sullam khal cuvek thotho a si (Rom 9:29; Jam 5:4).

Ralthuam: Ral doawknak ah mi pakhat a taksa a humawknak dingah saphaw asilole thir ralthuam a hruk: Saul in David hnenih ralthuam a pek mi ah khan dar lukhum le tuamtu ralthuam a tel (1Sam 17:38). Efe 6:14, 16 ah phaw le ƚangphaw pawl hman an si.

Ram uktu: Rom cuzah in ramƚhen pakhat uktu dingih a ruat mi a si, amai uk mi ram sungah diknak lam le ralkap lamah thuneihnak kim a nei (Apo 13:7; 18:12; 19:38).

Refaim-mipawl: Mitum zetzet an si ih, Jordan Tiva nisuahnak lam le Jerusalem nitlaknak thlang lam phaikuam ih um an si (Sem 14:5; 15:20; Dnp 2:11, 20; 3:11, 13; Jos 12:4; 13:12; 15:8; 17:15; 18:16; 21:16, 18, 20, 22; 1San 20:4, 6, 8; Isa 17:5).

Remawknak: A umzia cu Pathian thawi remdaihnak tuah ti a si. A sullam cu minung rundam a si thei nak dingah, Pathian in dawnkhamtu a si mi kan sualnak a ƚhawnhlo ih remdaihnak a tuah ti a si.

Reuben: Jakob fapa hleihnih lakih upabik a si. “Zoh hnik, fapa hi” tinak a si (Sem 29:32; 30:14).

Rimhmui: Rimhmui khu suak dingih sakhua lam thil ih an ur mi thil a si. Tlennak ni ah rimhmui khu suak dingin ur a si (Pui 16:12-13).

Rose par: Tuih san rose papar vek a si lo, ramlak pangpar a si ih, Palistin ram ah a tam zet (Sol 2:1; Isa 35:1).

Sabbath: Hebru ƚawng ih a sullam cu “cawl” tinak a si; Sabbath ti ƚawngfǎng hin zarhkar khat ih a ni sarihnak ni sarihnak simaw, puai

ropi cān sungih cawlhnaak ni simaw, ló thlo loih cawlhter kum a kum sarihnaak simaw a sawhkhah (Suah 16:23-29; 20:8-11; 35:2-3; Pui 23:32; 25:4-8; Dnp 5:12-15; 2San 36:21; Neh 13:15-22; Sam 92:1; Isa 1:13; 56:2-6; 58:13; Mat 12:1-12; Mar 16:1; Kol 2:16). Zarhkar khat ih a ni sarihnaak cu cawlh ni le Pathian biaknaak ni (Suah 20:8) a si, ni nga zan ni tlak ihsin ni ruk ni zan lam ni tlak tiang a si.

Sabea-mipawl: Sheba tefa an si; Palistin thlang lamih um Arab-mipawl asilole Afrika-mipawl hi an si (Job 1:15; Isa 45:14; Joe 3:8).

Sadusi: Hihi Jew-pawl lakih pawl pakhat hmin, an ram politik lamih thiltithez zet an si. Dān cu an thlun ve ko nain, Farasipawl vek lawmmam cun an ti kherkher ve lo. Solomon san ih puithiam lu bik Zadok cithlah puithiam hmin siin an relaw. Ngankhum mi dānpawl lawng an pawm ih, Farasipawl in an kâ ih an simfiang mi dān thu cu an hnāwng. Sodusipawl hi milian puithiam an si ih, Jerusalem ah le a kiang naiah an um; thihnaak ih si thawhsalnaak le vancungmi a um ti an zum lo (Apo 23:8).

Safaira: Mepian rāwng nei, lung mawi zet a si (Suah 24:10; 28:18; 39:11; Job 28:6, 16; Sol 5:14; Isa 54:11; Tah 4:7; Eze 1:26; 10:1; 28:13; Thu 21:19).

Safaron: Pangpar kung hmin a si ih, cumi kung ih si tuah mi rimthaw kawhnaak hmin khal a si thotho. A rāwng a mawi, a rim a thaw ih si hrangah a tha, curuangah a man a khung (Sol 4:14).

Sahcat: Thah khal a si thei, an miphun lak ihsin dawisuak khal a si thei (Sem 17:14; Suah 12:19; 30:33, 38; Pui 7:20-21, 25, 27; 17:4, 9, 14; 18:29; 19:8; 20:17, 18; 22:3; 23:29; 26:26; Mip 9:13; 15:30-31; 19:13, 20; Jos 11:9; 21:6; 1Sam 2:31, 33; 2Sam 7:9; 8:4; 2Sp 10:32; 2San 26:21).

Sailungvar: A mawi zet mi lung var a si, asinan rāwng dangdang khalin a bet thotho. Palistin ih suak a si lo nān, Mediteranian kiangkap hrawngih khawsapawl cun inn saknaak le inn ceimawinak ah an hmang zet (1San 29:2; Est 1:6b; Sol 5:15; Thu 18:12).

Sakhaw hlawhlâng: Sakhua thawih pehtlai mi hlawhlâng a si. An sakhua temple ah an um ðheu (Sem 38:21-22; Dnp 23:17; Isa 57:5; Job 36:14).

Salem: Hebru ðawng a si ih, “remdaihna” tinak a si. Khuahlân Jerusalem khaw hmin a si (Sem 14:18; Sam 76:2; Heb 7:1-2).

Sam: Biaknak lam hla lole biazai zapi Pathian biakkhawm cãn lole bulpâk Pathian biak cãn ih hman mi a si. Bible sungah Sam cabu in hla fïng 150 a nei.

Samaria-mi: A thawkah cun sak lam ram Israel khawpi Samaria luahtupawl kawhna a si. Assiria in sak lam Israel ram a neh tikah, Samaria khawpi luahtu zate deuhthawin a hruaihlo. 2 Siangpahrang 17:17- 34 ah Samaria-mi ti cu sak lam ram ih um Israel-mi an si tinak a si. Judia le Galili ram karlahih um Samaria ram mi an si. Sikhalsehla lehnu vivoah cun ram dang ih si run kenluh mipawl le Jew-mipawl cithlah pawlhcaŵkpawl cu Samaria-mi tiih kawh an si. Samaria-mipawl le Jew-pawl cu an ralaw (Joh 4:9; 8:48).

Sangserh: Hebrew ðawngfãngih sullam cu “Hmaika ih sang,” tinak a si, ziangruangahtile sang cu thihlân ah Jehovah hmaika ah ret a si (Suah 25:30; 1Sam 21:6; Heb 9:2).

Sanhedrin: Sanhedrinpawl hi Jesu Khrih san hlanih rak um zo an si. Jerusalem ah Jew-pawl hrangih thuthentu sangbik pawl an si. Mipum 71 an um ih, thuthenna khawnsil a si. Sung tel mipum cu puithiam lu bik rak ðuan dah tupawl, hnám tin le hrin kip hotupawl le Dãnthiampawl an si. Puithiam lu bik kha hotubik a si. Rom cuzah in an thuneihna rikhia a tuahsak (Mat 26:59; Mar 14:55; Luk 22:66; Joh 11:47; Apo 4:15).

Sarah/Sarai: “Sarah” le “Sarai” hmin sullam cu “nunau ropi” tinak a si veve. A nunnak ah Pathian in hna thar a ðuan ding ti lãngterna ah Pathian in a hmin a thlengsak a si thei men.

Selah: Hebru ṭawngfáng a si ih, a sullam a fiang lo, asinan awnmawi le hla lam ṭawngfáng a si men thei, cawlh lawk asilole thluk sâng vivo tinak a si men thei. Thukham Hlun ah vawi 74 a lang; Sam ah a si bik (Sam 3:2, 4; 4:2, 4; 9:16, 20; 20:3; 24:6; 32:4-5, 7; 39:5, 11; 44:8; 46:7, 11; 48:8; 49:13, 15; 50:6; 52:3; 54:3; 55:7, 19; 57:3, 6; 59:5, 13; 61:4; 62:4; 66:4, 7, 15; 67:1, 4; 68:7, 19; 68:32; 73:3; 76:9; 77:3, 9, 15; 81:7; 82:2; 83:8; 84:4, 8; 85:2; 87:3, 6; 88:10; 89:4, 37, 45, 48; 140:5, 8; 143:6; Hab 3:3, 9, 13).

Sentari kil: Sentari ti hi zan tikcucān nazi 12 ih an then mipawl hi sentari ti a si. Thukham Hlun ah cun cuih then cu then thum in an then ih (Ṭah 2:19; Lai 7:19), Thukham Thar ah cun Rom-pawl in then li ah an then (Mat 14:25; Mar 6:48; Luk 12:28).

Serh zim tan: Serh zim tan hi Pathian in Abraham thawi thukham a tuah mi hmainsinnak a si (Sem 17:10-14). Curuangah serh zim tannak hi Israel-mi lakih mipa in sung tel a si ve nak hmainsinnak ah a cang.

Shafan: Hi ramsa hi ramsa fate, ṭihhrut, sabek tia hrawng a si ih, Sinai tlang ram, Israel ram sung sak lam le Tipi Thi kiangkap hrawngih um, lungpi lakih cêng a si. Hrampi le thlai an ei (Pui 11:5; Dnp 14:7; Sam 104:18; Thf 30:26).

Shekel: Bible ih thil tahnak phunphun zoh aw.

Sheol (Hebru ṭawngfáng she'ol): Hi Hebru ṭawngfáng hin taksa ṭawihralnak hmun, thlān siseh (Sam 16:10; 1Sam 2:6; Job 14:31); thihnak asilole mithi umnak hmun siseh (Sam 6:5; 18:5); misualrāl thlarau fehsuak zo pawl umnak hmun siseh (Sam 9:17; Eze 31:16-17) a sawhkhieh. Mithi khua tinak a si (18:5; 31:17; 49:14; 49:15; 55:15).

Siah (Gk. kensos): Mipa pitling kip in cuzah hnenih pek mi mipum siah a si (Mat 17:25; 22:17, 19; Mar 12:14).

Siah khawngtu: Mipi in Rom cuzah hnenih an pek ding mi siah khawngtu an si. Mipi in mi dang menmen hnakih soal sawnih an ruah

mi minung an si, ziangruangahtile an duhham ih, an khawn ding hnakih tam in an khawng theu (Luk 19:1-10).

Sidar: Sidar hi Israel ram kiangkapah hmuh tambik a si. Hi thingkung hi a sang, a rim a thaw, hnge sang zetzet a nei ih, rei zet a daih. Inn tlangkhan, theuam, siling hrangah le khercawp milim tuahnak ih hman a si. Hi thingkung hi Lebanon tlang ah tam zet a kho. Tuih ni ah Israel ram ah thingkung vang zet asinan, hlanlai ah cun Israel ram ah a rak tam zet dah (Pui 14:4; 2San 5:11; 7:2; Job 40:17; Sam 29:5; 92:12).

Sikamor kung: Palistin ram ah a tam zet, pi 50 tiang a sang thei; thingkung zik hngét zet vui mawn vekih kül le hngéték bük zet nei a si, vui mawn vekih kül, a zik ihsin niam zetin a hngéték cu a suak; a rah cu theipi rah vek a si, asinan a thaw lo, mifarahpawl lawngin an ei (1Sp 10:27; 1Sa 27:28; 2Sa 1:15; 9:27; Sam 78:47; Isa 9:10; Amo 7:14; Luk 19:4). Theipi kung phun khat a si.

Simeon: Jakob fapa hleihnih lakih pakhat a si. A hmin awsuah hi Hebru tawngfáng “hna ih thei” ti mi awsuah thawn an bangaw (Sem 29:33; 34:25, 30).

Sinakok: Sinakok ti tawngfáng hin sullam pahnih a nei: (1) Pathian be ding le zirhaw ding, thlacam ding le pawlkawmawknak nei dingih Jew-pawl tawnkhawmawknak inn a si. Sinakok dñn dingih mipa mipum pahra tal um a tul. Jew-pawl sál an tannak ihsi an ra kirsal hnuah, Sinakok tam zet a um nân, Pathian hnenih thawinak cu Jerusalem temple lawngih hlãn theih a si (Mat 4:23; Apo 13:14). (2) Mipi pungkawm (Thu 2:9; 3:9).

Sokai Hla: Hebru tawngfáng “sokai” ti mi ih thupitnak hi theihfiang a si lo. Pathian be dingih Israel-mipawl awnmawi thawn hlasak pahin kum tin puai zawh dingih Jerusalem ih an feh a sawhkhah a si thei men (Sam 120-134).

Tacik: Tacik khennak thawi nēm mi cahnah, lei tlak lole khuailul vek thilpawl parah nēm in hmingsinnak an tuah theu. Khuahlan tacik

khennak cu lungto an duh vekin an kher ih, an duh mi cafang an telh. Tacik khennakpawl cu zunghruk par tivek khalah an buah, cumi cu a can le hminthut tiah an ko (Suah 39:6).

Taksa bol nat: Nathri phun khat a si ih, taksa a thling ih, a na tuk lawmmam, a tlangpithuin kap ah a suak (Dnp 28:27; 1Sam 5:6; 6:4).

Talent: Bible ih thil tahnak phunphun zoh aw.

Tangsun: A rung tang mi lole a tangsun (Rom 9:27; 11:5). Isaiah le profet dang pawl in Pathian in a hril mi Israel-pawl sungin midingfel tangsun a rethem ding tiah an zum (Isa 10:20-21; Zek 8:11-13).

Temple: Israel-pawl Jerusalem ih Pathian an biaknak le an thawiawnak hmun a si. A hmaisawm temple cu Solomon in B.C. 950 hrawngih a sak mi kha a si ih, Babilon in B.C. 586 hrawngah a siatbal. A netasawm temple cu sal an tan hnu B.C. 515 hrawngih Jerubbabel ih din kha a si. Cuih temple cu Herod ropi in B.C. 20 thawkpek hrawngah a kauh ih a ceimawi. Cumi cu Rom cuzah in A.D. 70 ah a siatbal ih pharpi pakhat lawng a tan, cucu "Jew-pawl Tahnak Pharpi" tiih kawh a si. Tuih ni ah cuih temple hmun cu Moslim Dome of the Rock in a luah.

Temple kulh: Temple kulh ti hi a temple taktak leng lam si si, temple kulhnak hruangkulh sung tinak a si. Cuih hruangkulh sungah cun inn tapi le hmun awl tualrawn tapi a um. Temple kulh ti hi hmun hnih ih then theih a si ih: a pakhatnak cu a lamzin le a kawt karlak, hi tawkah hin Zentelpawl khal an lut thei (Thu 11:2); a pahnihnak ah cun temple taktak ih leng lam cu si siin innpawl in a kulh.

Temple siah: Grik tangng ah cun didrachma ti a si ih darakma pahnih tinak a si. Hihi Jew mipapawl ih kum tin pek mi temple siah a si. Darakma pakhat cu ni khat tha a si (Mat 17:24).

Tetrak: Ram pakhat hmun li then hmun khat uktu cu Tetrak tiih kawh a si. Thukham Thar ah Rom siangpahrang hnakihi niam ramthen uktu

kawhnaak a si (Mat 14:1; Luk 3:1, 19; 9:7; Apo 13:1). Hi hmin hi Rom bawipawl in Herod-ih fapapawl kawhnaak ah an hmang theu ih, a cāncānah cun ɬawngkam mawi in siangpahrang ti khalin an ko theu (Mat 14:9; Mar 6:14).

Ṭhakhas: Hebru ɬawng a si ih, ziang vek ramsa a si ti fiang teih theih a si lo. Tifinriat sungih um sa tum zet dugong a si men thei (Suah 25:5; 26:14; 35:7; 36:19; 39:34; Mip 4:6; Eze 16:10).

Thangsiat: Pathian dokalh zawngih ɬawng tinak a si. Jew-pawlih dān ah cun zokhal Pathian thangsiattu cu thah si seh ti a si (Pui 24:16; Mar 14:64).

Thawinak: Pathian hnenih thilhlān a si. Bible san laiah milai in Pathian hnenah thangɬatnak, lungawi thu simnak a neih thei nak dingah le a sual ngaidamnak a dil thei nak dingah biakɬheng parah rannung an thawi theu (Pui 7:16; 22:29; Dnp 16:2).

Thing bŭk nŭm: A hnuaiyah milem biaknak an tuah (Dnp 12:2; 1Sp 14:23; 2Sp 16:4; 17:10).

Thing hnâi: (Hebru ɬawngfāng tseri) Thingkung ihsi suak hnâi a si ih, si ah an hmang (Sem 37:25; Jer 8:22; Eze 27:17).

Thingthak: Palistŭn ram ah a thawk ihsi rak um thingkung pakhat, a hāwng sung ihsi laksuah mi rimhmu i a si (Suah 30:23; Thf 7:17; Sol 4:14).

Thirkâwnpi: Hridai in simaw, cikcin in simaw thil rit zet lāwng ih an ɬawn mi a si ih, lāwng ɬawn lo dingin tili tawdēngah simaw, tiffinriat tawdēngah simaw an thlak (Apo 27:29-30, 40; Heb 6:19).

Thukham: Mi pahnih simaw, paṭi pahnih simaw karlakih thutiamawknak asilole lungkimtlangnak tinak a si (Sem 6:18; 15:18; Suah 2:24; 19:5; 24:7; 1Sam 18:3; Dan 9:27; Luk 1:72; 22:20; Heb 7:22). Hebru ɬawngfāng “Barah” ti mi ih sullam cu rannung “Pahnih

ih then” asilole “Pahnih ih phel” tinak a si. Khuahlan Bible san laiah thukham tuahtu paṭi cun rannung an that ih, phel hnih ah an phel, cule cuih phel hnih ih phel mi karlak cun an feh (Sem 15:1-20; Jer 34:18-19).

Thukham Kuang: Akhesia thing ih tuah mi Pathian lam thil thianghlim retnak le sui khût mi a si. Cumi cu dawng hnih le a hrek a sau, dawng khat le a hrek kau le thuk a si. Cumi sungah lung pheh ih ngan mi Thupek pahra ngannak lung pheng pahnih kha ret a si. A tlunah Cherub pahnih an um (Heb 9:4-5).

Thummim: A ṭawng hrampiih sullam cu “famkimnak” ti a si. Hihi puithiam ṭangphaw ih bẽn mi (Urim thawn) a si ih, thuhla hrekkhat hrangih Pathian duhnak theih thei nak hrangih hman mi a si (Suah 28:30; Pui 8:8; Dnp 33:8; Ezz 2:63; Neh 7:65).

Thuthup: Hi hlanih rak thuh mi thu, atu-ah Pathian ih theihter (1Ko 13:2; Kol 1:25-27) mi thu a si. Thukham Thar in hi ṭawngkam hi Jesu Khrih thuthangṭha sungih Pathian in fim zetih kua a rak khan mi sawhkhinhnak hrangah a hmang ṭheu (Luk 8:10; Rom 16:25-27; Efe 1:9-10; 3:3-5, 9, 19; 6:19-20).

Tilper: (1) Siangpahrang ihnak pindan kilkhawitu dingih tilper (Mat 19:12b); hipawl hi nisuahnak laili lamah cun an rinsan ngam mipawl an si deuh bik (Apo 8:27-39); (2) Suahkeh ihsi mipa sinak hmang thei lo (Mat 19:12a) le (3) Pathian ram hrangih mah le mah supaw mi an si (Mat 19:12c).

Ṭingṭang: Hihi Hebru ṭawng in nevel ti a si ih, a hripawl hninter tikah aw a suah. A hripawl in thing pheng páte an naih zet ih, cuih thing pheng laiah a hripawl cu an um. Aw suah dingin a hripawl cu suk le so ah thai a si. Hi ṭingṭang cu lemlawi hnakin a tumsawn, curuangah a aw a ring deuh ngaingai (1San 13:8; Sam 33:2; Amo 5:23).

Tlang par tuu: Ramlak rannung a si, atu-ah a um nawn lo a si men thei, sa ei thiang a si (Dnp 14:5).

Tlāwnlungawithawinak Hmun: Thukham Kuang sīn a si, sui in an tuah ih, cuih hmun ah puithiam lu bik in kum khat vei khat sualkhuhthawinak ah thisen a theh ̣heu (Suah 25:17-22; Pui 16:13-15; Heb 9:5).

Tlen: Tlennak man pe tahratih rundam, runsuak tinak a si (Sam 77:15; Tit 2:14).

Tlennak: Milai sualnak in Pathian thin a hengter hnuah, Pathian le milai pehtlaihawknak dīn ̣hat sal nak a si. Thukham Hlun ah tlennak cu Pathian hnenah thawinak in, thihlān in, thlacamnak in le sirawknak in tuah a si (Suah 30:10). Tlennak ni ah mipi cu an sual thiangter dingin puithiam lu bik in thawinak a tuah. Thukham Thar ah cun tlennak hnakin remawknak tiih hman a si sawn (Heb 2:17).

Uiretnak: Mipa pakhat in amai nupi si lo, pasal nei lai nunau thawi nunau-mipa sinak an hman asile uire a si. Thukham Thar ah cun nupi nei zo in pasal nei hrih lo mi fala thawi nunau-mipa sualnak an tuah asile, nunau-mipa sualnak tiih kawh a si. Asinan nupi nei zo mi siseh, nei hrih lo mi siseh, mi nupi thawi pawlawknak an neih a si ahcun a nunau khal siseh, a mipa khal siseh uire tiih ruah a si. A tlangpithuin nunau-mipa sualnak kan ti mi ah hin uiretnak khal a tel thei.

Uktu: Mi pakhat, khawpi pakhat, ram̄then pakhat asilole khawte pakhat uktu dingih ̣uanvo pek mi kha uktu tiih kawh a si. ̣himnakah - Joseph (Sem 42:6), Nehemiah (Neh 5:14) asilole Pontas Pilat (Mat 27:2), tvk.

Uktu lu bik pawl: Hebru ̣awngfāng kohenim hi a tlangpithuin “puithiampawl” tiih leh a si. Sihmansehla, Hebru ̣awngfāng kohen (a tam relnak a si) cun rinsan tlak thurawn petu a sawhkhiih thei (2Sam 8:18; 20:26; 1Sp 4:5).

Urim: A ̣awng hrampiiah sullam cu, “tleupawl” tinak a si. Puithiam ̣āngbēn parih bēn mi (Thummim thawn), thuhla hrekkhat hrangah

Pathian duhdān theihnak hrangih hman mi a si (Suah 28:30; Pui 8:8; Mip 27:21; Dnp 33:8; 1Sam 28:6; Ezr 2:63; Neh 7:65).

Van ih thilmak rual: Van ih thil um hmuahhmuah, arsi, ni le thla pawl relnak a si (Dnp 4:19; 17:3; 2Sp 17:16; 21:3, 5; 23:5; 2San 33:3, 5; Isa 24:21; Jer 8:2; Dan 8:10; Zef 1:5; Apo 7:42).

Vancungmi: Vancungmi hi then hnih ih then an si: Setan dungthlun lo tu Pathian in a palai ih a hman mi vancungmipawl (Luk 1:26) le vancungmi thulung lo pawl, Setan dungthluntu a palai ih a hman mi khawsiapawl tiih then an si (Mat 25:41).

Zâthar: Sa thiang a si, ziang vek ramsa cekci a si ti theih a si lo (Dnp 14:5).

Zâtum: Sa thiang a si ih, hramlak caw vek a si. Ziang vek cekci a si ti theih a si lo (Dnp 14:5).

Zebulun: (Hebru ṭawngfǎng zebulun) Hebru ṭawngfǎng zabal verb thawi pehtlaiaw a si ih, a sullam cu “upat” tinak a si. Jakob fapa hleihnih lakih pakhat a si (Sem 30:20). A hmin awsuah cu Hebru ṭawngfǎng “cêng” ti mi awsuah thawn an bangaw.

Zentelpawl (Hebru ṭawngfǎng goy; Grik ṭawngfǎng ethnos): Hebru ṭawngfǎng goy ti miih sullam cu “miphunpawl” tinak a si. Pakhat si loih, a tam relnak cun Israel si lo mi miphunpawl le minungpawl a sawhkhiih; Israel-mi si lo pauhpauh relnak a si (Sem 10:5; 12:2; Lai 2:21; Isa 11:10; 42:1, 6; 49:6; zoh aw Mat 4:15; 28:19; Luk 2:32; Apo 14:16; 17:26; Rom 2:14; 9:24; 1Ko 12:2; Gal 3:14; Efe 3:6; Thu 11:2; 19:5; 22:2).

Zuknêng phun khat: Hebru ṭawng ih a hmin cun rǎwng sen nawn nei sersiam mi ti a sawhkhiih. Hi zuknêng phun khat hi tuih san thar ah cun sendâng-aire naw.

